

Azerbaycan Türkçesi Söz Varlığında Hayvan Adlarına Yüklenen Anlamlar*

*Meanings Attached to Animal Names in Azerbaijan
Turkish Vocabulary*

Tuna BEŞEN DELİCE**

Özet

Hayvan adları, bir dilin temel söz varlığı arasında sayılan sözcüklerdendir. Toplumlar, özellikle yerleştikleri coğrafyada yaşayan, kendi sosyal ve iktisadi hayatı için bakıp besledikleri hayvanların adlarını söz varlığının değişmeyen ya da en az değişen unsurları olarak tarih boyunca kullanmışlardır. Türkler gibi konargöçer yaşam tarzı benimsemiş bir millet için hayvanlar, hayatlarının merkezinde yer alan vazgeçilmez unsurlardandır. Özellikle bu hareketli hayata uyum sağlayabilen, savaşları ve göçleri kolaylaştıran, geçimlerini sağlamaya yarayan hayvanların adlarının söz varlığında daha fazla yer tuttuğu ve bu hayvan adlarına diğerlerine göre çok daha fazla anlam yüklediği söylenebilir. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde kullanılan hayvan adlarına yüklenen olumlu ve olumsuz anlamların belirlenmesi hedeflenmiştir. Bunun amacı kendi anlamı dışında başka bir anlamı karşılamak için kullanılan hayvan adı göndergesinin hangi özelliğinin bu yeni anlam için referans noktası alındığı hakkında bir kanaate ulaşmaktır. Hayvanın dış görüntüsü, mizacı, yararlı ya da zararlı olması, mitolojideki veya inanç sistemindeki yeri; hayvanlara yüklenen anlamlarla doğrudan alakalıdır. Çalışmada Azerbaycan Türkçesinin açıklamalı sözlüklerindeki bütün hayvan adları belirlenmiş ve bunlardan kendi anlamı dışında başka anlam ya da anlamlar yüklenmiş olanlar bu anlamlara göre sınıflandırılmıştır. Yine atasözleri ve deyimler sözlüklerinde hayvan adları geçen deyim ve atasözleri, o hayvan adının hangi gösterilene işaret ettiğine göre değerlendirilerek çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu verilere göre hayvan adları, olumlu ve olumsuz anlam yüklenenler olmak üzere iki ana başlık altında alt başlıklara bölünerek incelenmiştir.

*Bu makale "IBAD 2016-1st International Scientific Researches Congress Humanity and Social Sciences, MADRID" adlı kongrede "Azerbaycan Türkçesi Söz Varlığında Hayvan Adlarına Yüklenen Anlamlar Üzerine" başlığıyla sunulmuş ve özeti yayınlanmış bildirinin genişletilmiş şeklidir.

**Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, tunabesen@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9216-4210.

Anahtar Kelimeler: *Azerbaycan Türkçesi, söz varlığı, hayvan adları, anlambilim, atasözleri, deyimler.*

Abstract

Animal names are among the words that are considered among the basic vocabulary of a language. Societies throughout history have used the names of animals, especially those living in the geography they settled, that they look after for their social and economic life, as the unchanging or least changing elements of their vocabulary. For a nation that adopted a nomadic lifestyle like the Turks, animals were one of the indispensable elements of their lives. In particular, the names of animals that can adapt to this active life, facilitate wars and migrations, and make a living, have taken more place in the vocabulary and these animal names have a much more meaning than the others. In this study, it is aimed to determine the positive and negative meanings of animal names used in Azerbaijani Turkish. The purpose of this is to reach an opinion about which feature of the animal name referent, which is used to meet a meaning other than its own, is taken as a reference point for this new meaning. The appearance of the animal, its temperament, whether it is useful or harmful, its place in mythology or belief system; It is directly related to the meanings attributed to animals. In the study, all animal names in the annotated dictionaries of Azerbaijani Turkish were determined and those that had other meanings or meanings other than their own were classified according to these meanings. Again, idioms and proverbs with animal names in proverbs and idioms dictionaries were included in the study by evaluating according to which animal name indicates which signified. According to these data, animal names were examined by dividing them into sub-headings under two main headings as positive and negative meanings.

Keywords: *Azerbaijani Turkish, vocabulary, animal names, semantics, proverbs, idioms.*

Tarih boyunca Türklerin sosyal, dinî ve iktisadi yaşamının merkezinde yer alan canlılar olması nedeniyle hayvan adları, Türk dilinin temel söz varlığı içinde de önemli bir yere sahiptir (Aksan, 2015, s. 34-35; 2000, s. 114-115). Hayvan ve hayvan kavram alanına giren pek çok sözcük, Türk dilinin bütün dönemlerinde yazılı ve sözlü dilde işlek olarak kullanılmıştır. Hayvan türlerinin adları, hayvanların özellik adlandırmaları, onlardan elde edilen ürünlere verilen isimler, onlarla yapılan eylemler vs. söz varlığımızı zenginleştiren unsurlardır.

Türklerin tabiat ile iç içe süren konargöçer yaşam tarzı, hayvanlarla olan ilişkisini daha da kuvvetli hâle getirmiştir. Türkler, sahip oldukları atlar ve binicilik yetenekleri sayesinde hızlı ve çevik ordular kurmuşlar (Kafesoğlu, 1996, s. 205-207); bununla birlikte atları ve sürülebilir hayvanları sayesinde

yaşadıkları ortamdaki şartlar zorlaştığında yurtlarını başka yerlere taşıyabilmişlerdir. Sahip oldukları bu hayvanlar, Türklerin en önemli geçim kaynağı olmuştur. Yurtlarını değiştireseler de onlar sayesinde geçim kaygısı çekmemişlerdir¹.

Hayvanlar, günlük hayatta olduğu kadar kültürel ve dinî hayatta da önemli bir yer tutmaktadır (Rasonyi, 1971, s. 42-46). Tarihte Türklerin bayraklarında, tuğlarında, tamgalarında vs. hayvan motiflerine sıkça rastlanır. Göktürkler'in tuğlarının tepesinde altından yapılmış bir kurt başı bulunur ve bunun altına da kurban ettikleri at veya yak öküzünün kuyruğu bağlanırdı (Ögel, 2001a, s. 78). Ölüm, doğum, evlilik gibi ritüellerde yine hayvanlar -başta at olmak üzere- önemli yer tutar. Efsaneler ve destanlar hayvan motifleri üzerine kurulur. Mesela kurt, Türk mitolojisinin başlangıcı ve en önemli sembolü kabul edilmektedir (Ögel, 2001b: s. 19). Türk milletinin kurttan türemesi (31-33), kurdun Tanrı'nın gönderdiği bir haberci olması; kahramanlara, ordulara rehberlik etmesi vb. (23-27) özelliklerinin yüklendiği kurt motifi, devletlerin sembolü olarak da kullanılmıştır.

Türklerin sosyal, kültürel ve dinî hayatları içinde yer edinmiş olan veya yalnızca söz varlığında bulunan hayvan adlarının bir kısmı, kendi asıl göndergesi dışında soyut ve kısmen de somut anlamları karşılamak için kullanılmıştır. Bu da "anlam değişmesi" sonucu ortaya çıkan bir durumdur. Sözcüklerdeki anlam değişmesi; insanların olaylara, nesne ve durumlara bakış açılarına, edebî dilde sözcükleri sanatsal kullanma yönelimlerine göre tarih boyunca devam etmiştir. Her kültürde, her dinde, her coğrafyada değişen koşullar nedeniyle, hatta aynı dilin konuşurlarının, aynı dinin mensuplarının farklı tecrübeleri dolayısıyla aynı sözcüğe yüklenen anlamlar bile farklı şekilde değişmiştir. Bir kültürde birçok anlam yüklenmiş bir hayvanın adı, diğer kültürde kendi göndergesi dışında bir anlam taşımazken bazı hayvan adları, neredeyse her dönemde ve her dilde benzer yeni anlamlar kazanmıştır. Bu nedenle her dilin kendi söz varlığı içindeki anlam değişmelerinin tespiti; elde edilen verilerin akraba dillerdeki, kendi dil ailesinin tarihî dönemlerindeki, hatta yabancı dillerdeki karşılıklarının anlam değişmelerinin belirlenmesi ve karşılaştırılması açısından önemlidir. Bundan dolayı, çalışma konusu olarak Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında anlam değişmesine uğramış veya kendi göndergesi dışında başka anlamları da işaret eden hayvan adları ve onlara yüklenen olumlu ve olumsuz anlamlar olarak belirlenmiştir.

¹Geniş Bilgi için bk. Doğan, L. (2001). Türk Kültüründe Hayvan ve Hayvan İsimleri. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 12, 615-659.

Türk dilinde hayvan adları ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunların bir kısmı ad bilimi (onomastik) içinde hayvan adlarının yer adı (toponim), kabile, soy adı-lakap (etnonim) ve şahıs adı (antroponim) olarak kullanımını ele almış (Karakuş, 1997), bir kısmı da Türk kültüründe hayvanların yeri ile birlikte Türk devlet ve topluluklarındaki adlandırmalarını konu almıştır (Doğan, 2001). Bunların önemli bir bölümü Türk dilinin belli bir tarihî döneminde yazılmış eserlerdeki hayvan adlarının derlendiği ve incelendiği çalışmalardır (Besli, 2010; Tokyürek, 2013). Bazı çalışmalarda belli bir eserde geçen hayvan adları belirlenmiş; bu adlar ya hayvanların özelliklerine göre (Abik, 2009; Gül, 2015; Kuyma, 2018) ya da kullanım sıklıklarına veya günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılıp kullanılmamalarına göre (Bozkaplan, 2007) sınıflandırılarak incelenmiştir. Kimi çalışmalar da günümüz Türk lehçelerinde kullanılan hayvan adlarını (Gümüşatam, 2011; Konur, 2016) ya da bu adların atasözleri gibi söz varlığı ürünleri içindeki kullanımını tespit etmek (Öz, 2000; Mert, 2007) amacıyla hazırlanmıştır. Sağlık-Şahin'in "Türkmen Türkçesinde Hayvan Adlarının Olumsuz Anlamda Kullanılmaları Üzerine" (2009) adlı makalesi ise Türkmen Türkçesindeki hayvan adlarının argo ve olumsuz anlam ifade etmek üzere kullanımını ele almaktadır.

1. 1. Anlam Değişmesi

Hayvan adlarının asıl göndergesi (asıl anlam) dışında bir kavramı anlatması, *anlamdeğişmesi* sonucu ortaya çıkan bir durumdur. Değişme sonucu ortaya çıkan anlam (*betilenmişanlam*) sözcüğün somut bir imgeden soyut ilişkilere geçişte kullanıldığı imgesel anlamdır (Günay, 2007, s. 71).

Anlam değişmesi, genelde söz sanatı yapma maksadıyla ortaya çıkan tüm dil kullanımının ortak adı diye tanımlanabilecek *değişmece*² yoluyla olmaktadır. *Değişmece* sonucu asıl anlama yapılan katkı; bir başka sözcük, durum ya da olguyu adlandırmada kullanılır. Sözlüklerde değişim yoluyla ortaya çıkan anlamlar (*betilenmiş anlamlar*) genel olarak *mecaz* (*mec.* kısaltmasıyla) olarak verilmektedir. Yeni anlamdaki (*betilenmiş anlamdaki*) değişim, genelde üç *değişmece* yoluyla gerçekleşir: *eğretileme/mecaz* (*metaphor*), *düzdeğişmece* (*metonymy*), *kapsamlayış* (*synecdoch*). Bunlar arasındaki fark, asıl anlam ile

²*değişmece*: Kurala ya da eşdeğer, ama daha yalın ve dolaysız bir anlatıma oranla belirgin bir değişim gösteren her türlü dilsel birim ya da bu türlü birimler içeren her türlü düzenleniş; bir göstergenin ya da bir göstergeler bütünü'nün "gerçek" diye nitelendirilen anlamı dışında kullanılması. *Değişmece* genellikle iki nesne ya da varlık arasındaki benzerlik (*eğretileme*) ya da herhangi bir eşdeğerlik (*düzdeğişmece*) ilişkisi aracılığıyla bir gösterge ya da göstergeler bütünü'nün bir başka gösterge ya da göstergeler bütünü'nün yerine kullanılmasından kaynaklanır... (Vardar, 1998, s. 72)

sonradan verilen anlam arasındaki ilişkinin mantıksal durumuyla açıklanabilir (Günay, 2007, s. 72-73).

Hayvan adlarının olumlu ya da olumsuz anlamda kullanımları, daha çok *mecaz* ile açıklanabilir. *Mecaz*, herhangi bir şeyin ya da olayın karşılaştırılabileceği başka bir şeyden söz edilerek betimlenmesidir. *Mecazda* eşdeğerlik ilişkisi kurulan iki öge arasında anlamlı ögelerden birinin diğerinin yerine kullanılması söz konusudur. *Mecazda* benzetme biçimi ya da benzetmeyi belirten dilsel anlatımlar (-e benzer, gibi) kullanılmaz. Bununla birlikte *mecazda* iki kavramın gösterilenleri arasında benzerlik vardır; yani *mecaz*, benzerliğe dayalı bir değişmedir. Birleşik sözcükler (*malbaş* “ahmak, kafasız”³) ve deyimlerin (*Atına eşşək demişəm?!* “Kötü bir şey mi dedim?”, *eşşək gəlib, eşşək getmək* “kaba ve yeteneksiz kişiler için söylenen söz”) çoğunda *mecaz anlatım* biçimi vardır. Edebî metinlerde anlatıma güçlülük ve canlılık katmak için *mecaz anlatım* başvurulabilir (Günay, 2007, s. 73-76). (Çalışmada tanımların verildiği kısımlarda sık sık “edebî benzetmelerde”, “edebî metinlerde” ibareleri görülecektir. Hatta bir hayvan adında –*sona*- sadece edebî eserlerde “güzel” anlamında kullanıldığı bilgisi yer almaktadır.) *Mecaz*, bir somut durum yoluyla başka bir somut durumu (*qaraqarğa*: 1. parlak siyah tüyleri olan iri karga. 2. yaşına rağmen saçları ağarmayan adam) ya da –daha sık karşılaşılan bir durum olarak- bir somut durum yoluyla başka bir soyut durumu (“[Əsgər:] *Gəl, gəl, maralım, gəl; Gəl, gəl, ceyranım, gəl!* Ü. Hacıbəyov⁴ “ADİL III: 262) belirtir (Günay, 2007, s. 77).

Mecaz, bir tür kısaltılmış *karşılaştırmadır*; ancak *mecazda* karşılaştırma örtüktür. *Karşılaştırma* ile *mecazın* temel farkı budur. *Karşılaştırma* da *mecazda* olduğu gibi iki ögenin birbiriyle ilişkilendirilmesi yoluyla imgeler yaratmaya yarayan bir değişmece türüdür; ancak karşılaştırmada benzetme durumu gösterilir (*Tovuz kimi hoş bəzənib durubsan/ Ala gözə siyah sürmə vurubsan*). *Karşılaştırmada* (*Rəqqasə də kəklik kimi süzüb gedir çəmənliyə*) üç öge zorunludur: *karşılaştırılan* (*kəklik*), *karşılaştıran* (*rəqqasə*), *karşılaştırma aracı* ya da *biçimi* (*süzmək / sakit uçmaq* “sakince kanat çırpmaq”) (Günay, 2007, s. 78).

Yukarıda anlatılan anlam değişme yolları, bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Özellikle sözlüklerde verilen tanımlarda *mecaz* olarak işaretlenmiş sözcükler, anlam değişimine uğramış hayvanlar listesinin

³Örnekler, alıntı yapılan kaynaktan değildir; Azerbaycan Türkçesinden uygun örnekler verilmiştir.

⁴ Makale içindeki tanık cümleler, *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti'nden* sözlükte yer aldığı şekliyle -yani cümlenin ait olduğu yazar adıyla- verilmiştir. Sonrasında kaynak sözlüğün kısaltması ve sayfa numarası, parantez içinde belirtilmiştir.

çoğunluğunu oluşturmuştur. Bu şekilde işaretlenmemiş olanlar ise ya benzetme kalıpları içinde kullanılmaları dolayısıyla ya da atasözleri ve deyimlerde temsil ettikleri anlamdan yola çıkılarak değerlendirilmiştir.

1. 2. Amaç, Yöntem, Evren

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde kullanılan hayvan adlarına bu adların asıl göndergesi dışında yüklenen anlamların tespiti amaçlanmıştır. Bunun için Azerbaycan Türkçesi söz varlığında yer alan bütün hayvan adları ve tanımları belirlenmiştir. Bunlardan kendi anlamı dışında başka bir anlamı ifade etmek için kullanılan hayvan adları; tanımlarındaki mecaz anlamlar, benzetme yapılarında, atasözleri ve deyimlerde temsil ettikleri özellikler bakımından değerlendirilerek olumlu ve olumsuz anlamda kullanımlarına göre sınıflandırılmıştır. Bu yolla hangi hayvan adlarına hangi olumlu ve olumsuz anlamlar yüklendiği tespit edilmiştir. Elde edilen veriler; hayvan adlarına yüklenen anlamlar ile dil kullanıcısının tarih, kültür, din gibi toplumsal değerlerinin veya bu hayvan adının gerçek dünyadaki göndergesinin fiziksel özelliklerinin ne kadar ilişkili olduğunun da belirlenmesi açısından önemlidir.

Çalışmanın evrenini Azerbaycan Türkçesi için Azerbaycan ve Türkiye’de hazırlanan açıklamalı sözlüklerdeki hayvan adları ile hayvan adı geçen atasözleri ve deyimler oluşturmaktadır. Çalışmanın temeli Azerbaycan Türkçesinin en kapsamlı sözlüğü olan *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğati* (ADİL)’nde (Ə. Ə. Orucov (ed.), 1964-1987) geçen hayvan adları ve tanımları üzerine kurulmuştur. Sözlükteki tanımlarda asıl anlam dışında verilen mecaz anlamlar belirlenmiştir. Tanımında olumlu veya olumsuz kişilik özelliklerinin veya durumların belirtildiği hayvan adları tespit edilerek sınıflandırılmıştır. Tanımında herhangi bir mecaz anlam yer almayan hayvan adları da atasözleri ve deyimlerde temsil ettikleri özellikler dikkate alınarak sınıflandırmaya dâhil edilmiştir. Atasözleri için *Azerbaycan Atasözleri* (AA) (Musaoğlu ve Gümüş, 1995) ve *Atalar Sözləri* (AS) (Abbaslı, 2013) eserleri, deyimler için de *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü* (ADS) (Altaylı, 2005) taranmıştır. Bunların yanı sıra *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğati*’nde bulunmayan hayvan adları ve bunların Türkiye Türkçesindeki tam karşılığı için de *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* (ATS)’nden (Altaylı, 2018) faydalanılmıştır. Tanık cümleler ve deyimlerin büyük kısmı *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğati*’nden alınmıştır.

Sözcükler, olumlu ya da olumsuz anlam yüklenenler olmak üzere iki ana başlık altında ele alınmıştır. Bu ana başlık altında yer alan alt sınıflandırmalar; hayvanlara yüklenen, birbirinin benzeri olan anlamların bir araya getirilmesiyle yapılmıştır. Ancak, bazı başlıkların tek bir hayvan adı için açıldığı görülecektir. Bunun sebebi, o hayvana diğerlerinden farklı olarak kültürel ve manevi

değerler dolayısıyla anlam yüklenmesi (*at*) ya da diğerleriyle aynı kategoriye alınamayacak anlamlar yüklenmiş (*qurd*, *bayquş*) olmalarındandır. Bazı hayvan adları da eşit derecede baskın olmak üzere olumlu ve olumsuz anlamlar yüklendiği için (*tutu/ tutuquşu*) iki ayrı başlık altında ele alınmıştır.

2. Olumlu veya Olumsuz Anlam Yüklenmiş Hayvan Adları

2.1. Olumlu anlam yüklenen hayvan adları

Azerbaycan Türkçesi açıklamalı sözlükleri, deyimler ve atasözleri sözlükleri taranarak derlenen hayvan adları incelendiğinde güzellik, cesaret, asalet ve mizaç yönünden olumlu anlamlar yüklenenler aşağıda sınıflandırılarak incelenmiştir.

2.1.1. Güzellik ve estetiklik anlamları yüklenen hayvan adları

ceyran “ceylan”, *durna* “turna”, *qaraqarğa* “kara karga”, *kəklik* “keklik”, *maral* “geyik”, *laçın* “laçın”, *maya* “maya, dişi deve”, *sona* “suna”, *şahmar* “iri ve zehirli bir yılan cinsi”, *tovuz* “tavuskuşu”, *yaşılbaş* “erkek ördek” güzelliği, zerafeti tarif etmek için kullanılan hayvan adlarıdır.

2.1.1.1. Ceyran: ceylan; benzetmelerde güzeli işaret eder (ADİL IV, s. 468).

Deyimlerde ve *ceyran* sözcüğüyle yapılan yeni adlandırmalarda bu hayvanın özel olmasına, gözlerinin güzelliğine, hızına, ince ve zarif görüntüsüne gönderme olduğu görülür.

ceyran belinə çıxmaq “nadir olmak, bulunmamak, çok zor bulunmak”, *ceyranbasan* “hızlı koşan”, *ceyranbaxışlı / ceyrangözlü* “iri, güzel gözlü”; *ceyrankeçməz* “çok dar, geçilmesi zor” (ADİL IV, s.468).

*Ceyran qovan çiçəyə batar, donuz qovan – lehməyə*⁵ (AS, s. 101).

2.1.1.2. Durna: turna (ADİL II, s. 165).

Kuşlar, tarih boyunca mezar taşlarında, kitabelerde, halılarda ve sanat eserlerinde motif olarak kullanılan hayvanlardır. İnanç sistemlerinde ise kuşlar, ruh simgesi olarak görülen hayvanlardandır; özellikle bir su kuşu olan *turnanın* Türklerde Gök Tanrı anlayışı dışındaki ilâhlardan biri olarak hikmet sahibi ruhu temsil ettiği kabul edilmektedir (bk. *leylek* maddesi). Bu kuşa olan mistik yaklaşım, İslamiyet sonrasında da devam etmişse de günümüzde *turnaya* süs ve şekil bakımından gönderme yapılmaktadır. *Turna*, leylek büyüklüğünde, uzun bacaklı, zarif boyunlu, parlak, duru güzel gözlü göçmen bir su kuşudur (Elçin, 2003: 44-46). Bu fiziksel özelliklerden hareketle günümüzde Azerbaycan Türkçesinde *durna* sözcüğü özellikle “uzun boyluluğu, duru güzelliği” tarif etmek için kullanılmaktadır. Bu sözcüğün *durna boğazı*, *durna gözü* (ADİL II,

⁵*lehmə*: çamur, balçık.

s.165) gibi yapılarda mecaz anlamda kullanımına daha ziyade edebî eserlerde rastlanmaktadır.

durna boğazı “turnanın boynu gibi uzun ve zarif”; **durna gözü kimi** “çok temiz, saf, berrak, şeffaf, dupduru” (ADİL II, s. 165).

Mahirə ... durna boğazını yuxarı tutaraq çağırdı: – Sarxan! Sarxan! M.Hüseyn (ADİL II, s. 165)

Ortalıqda qoca, kühənsal⁶ bir ağac altında da Qoşabulaq durna gözü kimi qaynayır, göz yaşı kimi axıb ətrafı süd gölüne döndərir. “Koroğlu” (ADİL II, s. 165).

2.1.1.3. Qaraqarğa: 1. parlak siyah tüyleri olan iri karga. 2. yaşına rağmen saçları ağarmayan adam (ADİL I, s. 428).

Tanımda da görüldüğü üzere *qaraqarğa*, yaşlı olmasına rağmen saçları ağarmamış insanlar için kullanılan benzetmenin göstergesidir.

Qaraqarğa qarımaz⁷ (ADİL I, s. 428).

2.1.1.4. Kəklik I: keklik (ADİL III, s. 39).

Tarih boyunca sözlü ve yazılı edebiyatta birçok hayvan, özellikle de kuşlar, alegori için kullanılmıştır. Onlara yüklenen roller, elbette bu hayvanların sosyal hayatları ve inançları ile şekilleniyordu. Mesela *kuğu* ve *kaz* gibi bazı kuşlar Orta Asya'da ve Çin'de çok eski zamanlardan beri kutsal sayılıyordu. Örneğin *bıldırcın* yiğitliğin, *sülün* güzellik ve iyi şansın, *saksağan* iyi haberin, *turna* ölümsüzlüğün ve uzun hayatın, *altın* ya da *kırmızı karga* güneşin, *kara kargaşeytanın* ve kötülüğün, *ördek* (Budist devirde) mutluluk ve refahın, *tavus* güzellik, itibar ve şeref, *güvercin* uzun hayatın, *kaz* erkekliğin, evliliğin ve başarının simgesi olmuştur. *Kaz* ve *kuğu* gibi kuşlar, Türklerde ayrıca kut ve beylik timsali olmuştur. Ağačkakan da yardımcı bir ilah olan Suyla'nın ruhunun simgesi ve tanrının elçisi kabul ediliyordu (Çoruhlu, 2000, s. 152-153).

Keklik de sülüngillerden bir kuş olarak Azerbaycan Türkçesinde bir nevi güzellik işaretçisidir ve sözlükte *kəklik kimi* benzetme kalıbı içinde “cilveli hareketi ve çevikliği” anlatmak için kullanılır (ADİL III, s. 39).

Otuzunda kəklik kimi səkərsən; İgidlik eləyib qanlar təkərsən. “Koroğlu” (ADİL III, s. 39).

Rəqqasə də kəklik kimi süzüb gedir çəmənliyə; Hər könüldən bir səs gəlir, “ölməmişəm, sağam!” – deyə. S. Vurğun. (ADİL III, s. 39).

⁶*kühənsal*: yaşlı, ulu

⁷*qarımaq*: ihtiyarlamak

2.1.1.5. Laçın:1. laçın, doğan; karşılaştırmalarda cüret, yetenek, yiğitlik sıfatı olarak kullanılan söz 2. edebî eserlerde güzelin gözlerine gönderme yapan sözcük (ADİL III, s. 228).

Avcı kuşlardan biri olan *laçın* adı, tanımda da görüldüğü gibi “yetenekli, yiğit” anlamının yanı sıra edebî benzetmelerde “güzelin gözlerine işaret” edilirken de kullanılır.

[*Qərib:*] *Ahu baxışlıdır, laçın cürətli; Uçmağa, qonmağa çıxası gözəl. “Aşiq Qərib”* (ADİL III, s. 228).

Gecə-gündüz gözüm baxdı yollara; Bir laçın gözlünün nigaranıdı. Q. Zakir (ADİL III, s. 228).

2.1.1.6. Maral: ceylan, geyik; benzetmelerde güzel anlamında (ADİL III, s. 262).

Geyik, Türk mitolojisindeki önemli hayvan motiflerinden biridir. Birçok hikâye, rivayet doğrudan ya da dolaylı olarak geyik ile ilgilidir. Geyik ve geyik cinsi hayvanların hükümdarların arazisi olarak bilinen kutlu dağda ölümsüzlük otunu yiyerek ölümsüz ve efsanevi varlıklar olduğuna ve bu şekilde dünyadaki varlıklarını sürdürdüklerine inanılmıştır (Sayın-Alsan & Akın, 2020, s. 217). Geyik, şaman törenlerinde suretine bürünülen hayvan-ata ya da ruhlardan biridir. Orta ve İç Asya'da özellikle beyaz geyik kutsallaştırılır. Al ya da kahverengi geyikler ise yer ya da yeraltı unsurlarıyla ilişkilendirildiğinden mitolojide peşinden koşan avcıyı yeraltına (ölüme) götüren geyikleri anlatan efsanelere rastlanır. Geyiğin deniz tanrıçası sayıldığı bir Göktürk efsanesi de vardır. İslamiyet sonrasında da Türklerde geyiğe yüklenen birçok anlam simgesel olarak devam etmiştir (Çoruhlu, 2000, s. 142-143).

Muhtemelen *geyik/ maral/ ceyran* hayvan adlarına yüklenen “güzellik” anlamının tarihi, geyiğin deniz tanrıçası sayıldığı efsane kadar eskidir. *Maral* sözcüğü de *-ceyran* sözcüğü gibi- Azerbaycan Türkçesinde benzetmelerde “güzel” anlamında kullanılır. Bu hayvan adıyla yapılan *maralbaxışlı* sıfatı da “iri, baygın, güzel gözlü” anlamıyla kullanılmaktadır (ADİL III, s. 262).

Ovçusu olmuşam səntək maralın; Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın. M. P. Vaqif (ADİL III, s. 262).

[*Əsgər:*] *Gəl, gəl, maralım, gəl; Gəl, gəl, ceyranım, gəl!* Ü.Hacıbəyov (ADİL III, s. 262).

[*Turxan bəy:*] *Gerçəkdən maral deyil, adətən maralbaxışlı bir mələk!* H. Cavid (ADİL III, s. 262).

2.1.1.7. Sona: asıl anlamı ördek olup aşık şiirinde güzellik göstergesi olarak kullanılan sözcüktür. Hatta sözlükte bu sözcük hayvan adı olarak değil, yukarıda

da belirtildiği gibi aşık şiiri benzetmelerinden biri olarak tanımlanmaktadır (ADİL IV, s.96-97).

*Gecə- gündüz oda düşüb yanaram/ Siyah telli bir sonanın ucundan*⁸. M.V. Vidadi (ADİL IV, s. 96-97)

2.1.1.8. Şahmar: 1. zehirli, iri yılan cinsi. 2. edebî benzetmelerde güzelin saçına işaret eder (ADİL IV, s. 504).

Azerbaycan Türkçesinde zehirli ve iri bir yılan cinsine ad olan *şahmar* adı, Türkiye Türkçesinde “Başı insan, gövdesi yılan biçiminde olduğuna inanılan efsanevi yaratık.” (<https://sozluk.gov.tr/>: 23.10.2021) anlamıyla *şehmeran* biçiminde kullanılmaktadır. Bu anlamla kullanılan *Şahmaran* ya da *Şahmeran*, Hint-İran ve Anadolu coğrafyalarında anlatılan masal kahramanının adıdır. Bunun yanı sıra, *Şahmaran*’ın sembol olarak kullanıldığı ya da sadece onun hikâyesinin anlatıldığı mesneviler de yazılmıştır. Bu eserlerin çoğunda yarı kadın, yarı yılan şeklinde tasvir edilen *Şahmaran*’ın kimi eserlerde cinsiyeti belirtilemeksizin ele alındığı görülmektedir (Havlioğlu, 2014, s. 345-346). *Şahmaran*, belden aşağısı yılan şeklinde olan gösterişli ve güzel bir kadının göstergesiye de Azerbaycan Türkçesi söz varlığında bu adın iri bir yılan türü ve kadının sadece saçlarının güzelliğinin göstereni olarak kullanıldığı görülmektedir.

Dönübdür sarasər şahmara tellər. M. P. Vaqif (ADİL IV, s.504).

2.1.1.9. Tovuz: tavus kuşu (ADİL IV, s. 192).

Türklerde *tavus*, güzellik, itibar ve şerefın simgesidir. 568 yılında İstemi Kağan'a elçi olarak giden Bizanslı Zamarkhos, hükümdarın tahtının ayaklarında tavus figürlerinin olduğundan bahsetmiştir. Bu durumda tavus kuşunun göndergelerinden birinin de “taht” olduğunu söylemek mümkündür (Çoruhlu, 2000, s. 153). Ancak Azerbaycan Türkçesinde *tavus kuşu* muhteşem görüntüsü nedeniyle –ki sadece erkek tavus kuşları süslüdür- “güzellik” benzetmelerinde çok kullanılır. *Tovuz kimi* “tavus kuşu gibi” benzetmesi de çok süslü, cilveli güzel için kullanılır.

Tovuzkimi hoş bəzənib durubsan/ Ala gözə siyah sürmə vurubsan. Aşiq Ələsgər (ADİL IV, s.192).

Tavus kuşu göstergesinin kullanıldığı bir atasözünde güzelliğın bedelinin ağır olduğu anlamı görülmektedir:

Tovuz quşunu tükünə görə kəsərlər (AA, s.313).

2.1.1.10. Tutu: 1. papağan 2. tatlı dilli, güzel sözler söyleyen güzel hakkında (ADİL IV, s. 215).

⁸*ucundan*: yüzünden, sebebiyle

Bu hayvan, konuşuyor olması özelliğiyle “tatlı dilli, güzel sözler söyleyen” anlamıyla kadınları tarif etmek için kullanılır.

Tutu danışıqlı, qumru ağızlı/ Şirin dili canım aldı, əfəndim! “Koroğlu” (ADİL IV, s. 215).

2.1.1.11. Yaşılbaş: erkek ördek (ADİL II, s. 520).

Aslında *sona* sözcüğünün sıfatı olarak kullanılan bu sözcük; şiirde “güzel” anlamıyla kullanılır (ADİL II, s. 520). Budist devirde “zenginlik ve refahın sembolü olan *ördek* (Çoruhlu, 2000, s. 153), sonraki dönemlerde çok rastlanan bir motif olmamıştır. Yeşil ve parlak rengiyle edebiyatta fazlasıyla kullanılan *yeşil başlı / gövel ördek*, Azerbaycan Türkçesinde karşımıza *yaşılbaş* veya *yaşılbaş sona* olarak çıkar ve güzele gönderme yaparken kullanılır.

Sallanıban kəklik kimi səkəndə/ Dönər bir yaşılbaş sonaya Tellı. Aşıq Əbdı (ADİL II, s. 520).

2.1.2. Cesaret ve yiğitlik anlamı yüklenen hayvan adları

arşlan/ arşlan, bəbir “leopar”, *qoç* “koç”, *laçın* “laçın”, *şahin, tərşan* “yırtıcı bir kuş türü”, *şir* “arşlan” hayvan adları da cesaret, yiğitlik, korkusuzluk, çeviklik gibi özellikler yönünden benzetme yapıldığında kullanılmaktadır.

2.1.2.1. Arşlan/ arşlan: 1. arşlan 2. yiğit, kahraman, cesur (ATS I, s. 133).

Arşlan, erken devirlerden beri Türklerin tanıdığı ve sanat eserlerinde kullandığı figürlerdendir. Hatta Çin kaynaklarından bazı Türk kavimlerinde arşlan oyunu denilen folklorik bir oyunun oynandığı, haraç ya da vergi olarak canlı arşlan verildiği ve arşlanın taht simgesi olduğu bilinmektedir. Motif olarak yer aldığı sanat eserlerinde arşlan, zafer kazanan konumdadır ve iyi-kötü, aydınlık-karanlık gibi kavram çiftlerinden olumlu olan tarafı temsil etmektedir. Yırtıcı hayvanların çoğunda olduğu gibi arşlan da savaş, zafer, iyinin kötüyü yenmesi, kuvvet ve kudret simgesi olmuştur. Arşlanın postu ve yelesi de yiğitlik simgesi olarak kullanılmıştır. Hatta Türklerde yaygın olan uzun saç ile arşlan yelesi arasında simgesel ilişki kurulmuştur. İslamiyetten sonra da arşlan simgeciliği aynı anlamlandırmalarla devam etmiştir (Çoruhlu, 2000, s. 136-137).

Arşlan sözcüğü, Azerbaycan Türkçesinde de gücün, kahramanlık ve cesaretin göstergesi olarak kullanılmaktadır.

Bu dağlar qoynunda arşlan yatmışdır/ Burda Koroğlular at oynatmışdır. S. Vurğun (ATS I, s. 133).

Arşlan sözcüğü, atasözlerinde de bu anlamıyla kullanılmakta ve genel olarak *köpek*, *tilki* ve *çakal* ile karşılaştırılmaktadır. Arşlanın yanında bu hayvanlar – elbette- aşığılanmaktadır.

Arşlan ağızından şikar alınmaz (AA, s. 53).

Aslan tülkü kölgəsində yatmaz (AA, s. 51).

Aslan qocalanda başına çaqqallar toplaşar (AA, s. 51).

İtin qabağından qalanı aslan yeməz (AA, s. 241).

2.1.2.2. Bəbir: leopar, panter, pars (ADİL I, s. 233).

Türk avlanma şekillerinin en önemlilerinden birisi olan sürek avı sırasında atlar ve avcı kuşların yanı sıra av için terbiye edilmiş *çita* ve *pars* gibi çeşitli hayvanlar da kullanılmaktaydı (Çoruhlu, 2000, s. 162). Kedigillerden olan hayvanlar genel olarak “cesur, güçlü, mert” anlamlarının göstergesi olarak karşımıza çıkar. Azerbaycan Türkçesinde de çok yaygın bir kullanım alanı olmayan *bəbir* adı ile kurulan *bəbri-bəyan* tamlaması, çok cesur kişiyi anlatmak için kullanılır (ADİL I, s. 233).

Mən dedim bəs Xancovanı cavandır/ Bir igid oğlandır, bəbri-bəyandır.
Nəbati (ADİL I, s.233).

2.1.2.3. Qartal: 1. kartal 2. *mec.* ağırbaşlı, cesur, gösterişli insan hakkında 3. *mec.* benzetmelerde uçak ve pilotları temsil eden sözcük (ADİL I, s. 444).

Türklerin türeyiş efsanelerinden biri de “kartaldan türeyiş”in anlatıldığı efsanelerdir (Ögel, 1993, s. 585) Türklerin millî simgelerinden olan, Gök Tanrı'nın simgesi olarak ya da şaman ruhunu ifade etmek amacıyla “Dünya Ağacı”nın tepesinde tasavvur edilen *kartalla* şamanist uygulamalarda çok yaygın olarak karşılaşmaktadır. *Kartal* ve diğer yırtıcı kuşlar, özellikle Göktürk ve Uygur devirlerinde hükümdar ya da beylerin, koruyucu ruhun ve adaletin simgesi olarak görülürdü. *Kartal*, güneşi ve aynı zamanda güç ve kudreti ifade ediyordu. İslamiyet sonrasında da *kartala* yüklenen hükümdarlık, güç, kuvvetle ilgili simgesel anlam devam etmiştir (Çoruhlu, 2000, s. 133-134).

Tarih boyunca bu kadar yüceltilmiş bir hayvanın Azerbaycan Türkçesinde “cesur, ağırbaşlı, gösterişli” anlamlarıyla kullanılması da *kartal* imgesine bakışın değişmediğini gösterir.

Hər beşik körpə aslan yuvasıdır, dəymə gəl; Qartallar yurdunun qapısını döymə gəl! S. Rüstəm (ADİL I, s.444).

Sakit buludlarda süzəndə hilal; Döndü yuvasına bir dəstə qartal. M.Rahim (ADİL I, s.444).

2.1.2.4. Qoç: 1.koç. 2. *mec.* yiğit, cesur (ADİL I, s. 553).

Koç, eski Türklerin Gök Tanrı'ya kurban ettikleri hayvanlardan biridir. Kurban edilen diğer hayvanlardan olan *koyun* ve *dağ keçisi* -ki bunlar özellikle matem törenlerinde yere de kurban ediliyordu- ile karşılaştırıldığında *koçun* daha çok gökle ilişkilendirildiği görülür. Bu nedenle *koç*, “güç, kuvvet ya da cesaret” simgesi olmuştur (Çoruhlu, 2000, s. 150).

Günümüzde de *koç* sözcüğü, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de “yiğit, cesur” anlamı ile genel olarak sıfat görevinde kullanılmaktadır.

Qoç Koroğlu gələr qoşa/ Polad qalxan dutar başa “Koroğlu” (ADİL I, s.553).

2.1.2.5. Laçın: 1. laçın, doğan; karşılaştırmalarda yetenek ve yiğitlik sıfatı olarak kullanılan söz. 2. edebî eserlerde güzelin gözlerine gönderme yapan sözcük (ADİL III, s. 228).

Türk mitolojisinde türeyişle ilgili önemli simgesel hayvanlardan olan kartal, şahin, atmaca, doğan gibi avcı kuşlar, kendilerinden türenildiğine inanılan bir hayvan ata ya da hayvan anadır. Bu nedenle bu tür yırtıcı kuşlar aynı zamanda birer tözdür (Çoruhlu, 2000, s. 111).

Avcı kuşlardan biri olan *laçın* da Azerbaycan Türkçesindeki benzetmelerde “cüret, yetenek ve yiğitlik” anlamıyla kullanılır.

Eyvazım bənzər laçına/ Sonalar heyran saçına “Koroğlu” (ADİL III, s. 228).

2.1.2.6. Pələng: 1. kaplan. 2. yiğit, mert anlamında (ADİL III, s. 493).

Yırtıcı hayvanların genelinde olduğu gibi *pələng* için de ikinci anlam olarak “yiğit, mert” açıklaması verilir.

Tüfəng tutan bu ərələr/ Bəslədiyim pələnglər/ Nəyim varsa sənindir. S. Vurğun (ADİL III, s. 493).

2.1.2.7. Şahin: 1. şahin. 2. *mec.* cesur, mert, yiğit korkusuz insan için kullanılır (ADİL IV, s. 503).

Bu sözcük cesur, mert, korkusuz kimseyi anlatmak için kullanılır. Ayrıca Sovyetler Birliği döneminde edebî benzetmelerde uçak ve pilotlar için de *şahin* sözcüğünün kullanıldığı görülür. Sözlükte *şahincəsina* sözcüğüne de “kahramanca, korkusuzca, mertçe” anlamıyla yer verilmiştir (ADİL IV, s. 504).

Sovet şahinləri bütün əmələrdə-yerdə də, suda da, havada da əsl sahibkar kimi gəzirlər. Mir Cəlal (ADİL IV, s. 504).

2.1.2.8. Şir I: 1. aslan. 2. *mec.* çok cesur, korkusuz, kuvvetli adam hakkında (ADİL IV, s. 524).

Farsça’dan dile girmiş ve *aslanın* eş anlamlısı olan bu sözcük de “yiğit, cesur, korkusuz ve kuvvetli” adam için kullanılır. Bu sözcükle yapılan *şir kimi* benzetmesi “aslan gibi, korkusuzca, kahramanca” anlamına karşılık yapılırken “öfkelenmek, yüreklenmek, cesaretlenmek” anlamı için de *şirə dönmək* deyiimi kullanılır.

Qoçaqdı, şirdi balam/ Qiblədi, pirdi balam/ Gəl, fələk, qıyma mənə/ Yazığam, birdi balam (ADİL IV, s. 524).

2.1.2.9. Tərılan: 1. güçlü gagası ve uzun kanatları olan yırtıcı bir kuş; doğan; şahin. 2. *mec.* mert, yiğit, çevik, *mec.* benzetmelerde cesur pilotlara verilen ad (ADİL IV, s. 171).

Bu sözcük de diğer avcı kuşlarda olduğu gibi edebî benzetmelerde “yiğit, mert” anlamıyla kullanılır. Bunun yanı sıra *şahin* ve *qartal* sözcükleri gibi cesur pilotlara verilen ad olarak karşımıza çıkar.

*Əjdər o tərılanı basdı bağına/ Qadın tək ağlamaq gəldi ağrına.*H. K. Sanılı (ADİL IV, s. 171).

*Uçun, tərılanlarım, öpürəm sizi/ Qəlbimdə döyünən saf qəlbinizi.*S. Vurğun (ADİL IV, s. 171).

2.1.3. Asalet ve değerli anlamını yüklenen hayvan adı

2.1.3.1. At: at (ATS I, s.136).

Tarih boyunca Türk milletinin her zaman en yakınında bulunan; ona günlük hayatında, göçerken, savaşırken, avlanırken en iyi hizmet eden hayvan, attır. Bu nedenle atın Türkler için en kıymetli, en önemli hayvan olduğu söylenirse yanlış olmaz.

At, tarih boyunca Türk milletinin yol arkadaşı ve bu milletin kıtalar arasındaki yolculuğunun en önemli aracı olması dolayısıyla söz varlığında da önemli bir yere sahiptir. Orta Asya'nın birçok bölgesinde ve Anadolu'da mezar taşlarına işlenen, minyatürlerde ve motiflerde yer alan at; Kazak, Kırgız, Yakut ve Hakas Türklerinde kızların çeyizinde değerli bir hediye olarak görülmektedir (Doğan, 2001, s. 621). Oğuz Türkleri için at, diğer Türk boylarından daha farklı bir yere sahiptir. Oğuzlarda at etinin yenmemesi de ata bakışın farklılığının en önemli göstergelerindendir.

At sözcüğü, en eski dönemlerden beri aynı şekilde kullanıldığı için de atasözleri ve deyimlerde en çok kullanılan hayvan adı olarak karşımıza çıkmaktadır. At kıymetlidir, ata sahip olmak ayrıcalıktır. Bu düşünce, atasözleri ve deyimlerde de yer bulmuştur:

At min, ad qazan (AA, s. 56).

Abdal at mindi, özünü bəy sandı (AA, s. 11).

Atın yaxşısını yaxşı saxla, paltarın yaxşısını yaxşı gey, at da paltar da səni yaxşı saxlar (AA, s. 64).

Atlı ilə atsız (piyada) bir deyil (AA, s. 65).

Atlı, piyadaya gülər (AA, s. 65).

Atasözleri ve deyimlerde “at”ın değeri, *at - köpek / it* veya *at-eşek* karşılaştırmasıyla da gösterilmektedir. Bu söz varlığı ürünlerinde *at* yüceltilirken *eşek* ve *köpek* aşağılanır:

at yerinə eşşək bağlamaq “kaliteye önem vermemek” (ADS, s. 66); *atına eşşək demişəm?!* “kötü bir şey mi dedim?” (68).

At işlər, eşşək dişlər (AA, s. 57).

At meydanında eşşək anırmaz (AA, s. 57).

Atdan at olar, eşşəkdən qoduq (AA, s. 66).

At izi it izinə qarışmaz (AA, s. 57).

Ata qabaqdan yanaş, itə daldan (AA, s. 60).

At-katır karşılaştırmasında da atı “soyluluk” anlamıyla kullandıkları görülür:

At qatır doğub, nəslə pozulub (AA, s. 57).

Atı atası ilə tanıyarlər, qatırını anası ilə (AA, s. 64).

2.1.4. Yetenekleri dolayısıyla olumlu anlamlar yüklenen hayvan adları

Kendi türünün özelliğinden daha farklı özelliklere ya da bir özelliğe üst seviyede sahip olan hayvanlar, bu yönleriyle benzetme için kullanılır. Bu özellikleri de sözlüklerde mecaz anlam olarak verilir. *Bülbül, suquşu* “genelde sulak yerlerde yaşayan bir kuş türü”, *yelbə* “çok hızlı yürüyen, küçük, göçmen kuş” bu tür hayvanlardır.

2.1.4.1. Bülbül: bülbül.**Sarı bülbül:** kanarya, *mec.* çok güzel sesi olan insan hakkında (ADİL I, s. 336).

Güzel sesli ve özellikle de güllerin açılma vakti daha canlı ve hoş öten *bülbül*, bu özelliği ile edebiyatta önemli bir yere sahip olmuştur. Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde ise bülbül için “çok güzel sesli bir kuş” tanımı yapılarak bu mecaz anlam verilmezken alt türü olan *sarı bülbül* için “güzel sesli” anlamı, mecaz anlam olarak verilmiştir.

Oxu, ey bülbüli-növxani-çəmən! Sənin ilə edəcək fəxr⁹ vətən. M.Hadi. (ADİL I, s. 336).

2.1.4.2. Suquşu: 1. genelde sulak yerlerde yaşayan bir kuş türü 2. *mec.* yüzmeyi çok seven (ATS II, s. 364).

Bu kuş, sulak yerlerde yaşadığı ve diğer kuşlardan farklı olarak suda hareket kabiliyeti olduğu için “yüzmeyi -belki de suyu- çok seven” anlamı yüklenmiştir.

2.1.4.3. Yelbə: çok hızlı yürüyen, küçük, göçmen kuş (ADİL II, s. 528).

Bu kuş adı da *yelbə kimi* benzetmesinde “çok hızlı” anlamı için kullanılır. Yine bu kuşun hızlı hareket etme kabiliyetine gönderme yapılmaktadır.

Bu at yelbə kimi qaçır (ADİL II, s. 528).

⁹*bülbüli-növxani-çəmən:* bahçenin yeni okuyan bülbülü; *fəxr etmək:* övünmek.

2.1.5. Doğası/ mizacı gereği sahip olduğu özellikler dolayısıyla olumlu anlamlar yüklenen hayvan adları

Burada sayılan hayvanların kendine has karakteri göz önüne alınarak bu başlık altında ele alınmıştır. Hareket, görüntü gibi fiziksel özellikler dışında kalan; karakter, huy bakımından olumlu kabul edilen özelliklere sahip olan *qoyun* ve *quş* burada ele alınmıştır.

2.1.5.1. Qoyun: koyun (ADİL I, s. 538).

Koyun, önceleri Gök Tanrı'ya; İslamiyet'ten sonra ise Allah'a kurban edilen hayvan olarak karşımıza çıkar. Eski Türk inancında özellikle beyaz koyun Tanrı'ya kurban edilirken yer tanrısına da onun da hayvanı olduğu düşüncesiyle -genelde- matem törenlerinde beyaz olmayan koyun kurban ediliyordu. Eserlerde yer alan mücadele motiflerinde *koyun* mağlup olanı temsil ediyordu. İslami dönemde ise *koyun* sükûnet, huzur, barışın simgesi ve hatta bolluk ve bereketin işareti olarak kabul edilmiştir (Çoruhlu, 150, s. 2000). Görüldüğü üzere bu hayvan, her dönemde kurban ve masum kavram alanında kalmıştır.

Sonuçta *koyun*, yaratılışı gereği sakin, yumuşak başlı bir hayvan olduğundan Azerbaycan Türkçesinde "sakin, halim selim" biri anlatılırken **qoyun kimi** (ADİL I, s. 538) benzetmesi yapılır. Bununla birlikte *qurd-qoyun* ikilisi deyimlerde ve atasözlerinde sıklıkla bir arada kullanılır; bu ikisinin bir arada yaşaması "huzur"u anlatırken *kurda koyun* emanet edilmesi benzetmesinde *qurt* göstergesi "itibar edilmemesi gereken kişi"yi anlatırken *qoyun* göstergesi "masum insan"ı temsil eder.

qoyunu qurda tapşırmaq "güvenilmeyen insan hakkında", **qurdla qoyun bir yerdə otlayır** "rahatlık, güvenlik, huzur hakkında", **qoyunu qoyun ayağından, keçini keç...** "herkesi kendi durumuna göre değerlendirmek" (ADİL I, s. 538)

2.1.5.2. Quş: kuş...(ADİL I, s. 589).

Kuş ya da kuş türü adlarının bu hayvanların yaratılış özelliği olan uçuş yeteneği dolayısıyla daha çok özgürlüğe işaret etmek amacıyla benzetmelerde, atasözü ve deyimlerde kullanıldığı görülür.

Bülbülü qızıl qafəsə salıblar, "Vay vətən!" demiş (AA, s. 102).

Quşa qızıl qafəsə zındandır (AA, s. 269).

2.2. Olumsuz anlam yüklenen hayvan adları

Hayvan adlarının olumsuz yönüyle başka bir kişi ya da durum için kullanılması, genelde sözcüğün ait olduğu dildeki anlamını değiştirme ya da mecazlaştırma yoluyla ortaya çıkan *argo* konusu içinde yer almaktadır (Sağlık-Şahin, 2009, s. 17); ancak, taramanın yapıldığı temel kaynakta *donuz*, *eşşək*, *köpək*, *ayı potası* gibi sadece birkaç sözcük için "sövme sözü" açıklaması

yapıldığından burada olumsuz anlamlarıyla tespit edilen sözcükler argo sözcük olarak değerlendirilmemiştir. Burada görüntüleri, yaradılış özellikleri, kültür ve inanç dünyasındaki yerine göre mecazlaştırma yoluyla olumsuz anlam yüklenen hayvan adları; sözlükteki tanımı, atasözleri ve deyimlerdeki temsil ettikleri özellikler esas alınarak sınıflandırılmıştır.

2.2.1. Kabalık, zorbalık ve aptallık anlamı yüklenen hayvan adları

Bu anlamlara karşılık kullanılan hayvan adları *ayı*; *dəvə* “deve”, *donuz* “domuz”, *dovdaqquşu* “leylekçillerden yabancı bir kuş”, *eşşək* “eşek”, *qarğa* “karga”, *inək* “inek”, *kəl* “manda (erkek)”dir.

2.2.1.1. Ayı: 1. ayı 2. kaba, terbiyesiz, görgüsüz insan için kullanılır (ADİL I, s. 74).

Türk mitolojisinde önemli bir yer tutmakla beraber hiçbir zaman kartal, at ya da kurt kadar önemli olmayan *ayı*, Orta ve İç Asya'daki bazı Türk topluluklarında hâlâ yaşayan tözler arasındadır. *Ayı* için kullanılan sözcüklerin bir kısmının “ata” anlamına gelmesi, Başkurtlar gibi bazı Türk topluluklarının ata saydıkları ayıdan türediklerine inanmaları, yahut Yakutların *ayı* kafatası üzerinde ant içmeleri, şamanların *ayı* göğe yükselmelerinde yardımcı ruh olarak görmeleri, kürkünü giyip parçalarıyla elbiselerini süslemeleri, onu avladıklarında gücünün ve çeşitli özelliklerinin insana geçtiğini düşünmeleri bu hayvanın Türk inanç ve kültüründeki yerinin belirlenmesi açısından önemli göstergelerdir. Ancak, İslamiyet sonrasında *ayı* daha çok kaba kuvvetin, aptallığın ve kötü insanın simgesi olarak görülmüştür (Çoruhlu, 2000, s. 139-140).

Azerbaycan Türkçesi söz varlığında iri ve güçlü bir fiziksel yapıya sahip olan bu hayvanın adı, “kabalık, terbiyesizlik ve görgüsüzlük” mecaz anlamlarıyla yerini almıştır. Bu sözcükle oluşturulmuş benzetme yapıları, sövme sözleri, deyimler ve atasözleri bulunmaktadır. Deyimlerde ve atasözlerinde *ayı* göstergesinin “düşüncesizlik, kabalık, kalpsizlik” özelliklerini de temsil ettiği görülür. Bir atasözünde de *ayı* ile yine aşağılama maksadıyla kullanılan hayvan adlarından biri olan *maymunun* denk tutulduğu görülür:

ayı kimi “ayı gibi güçlü, kaba, terbiyesiz kimse”, ***ayı potası*** “1. ayı yavrusu. 2. sövme sözü”, ***ayidan dönmə*** “sevgiye, aşka kayıtsız olanlar için söylenen söz”, ***ayı nədi, oynamaq nədi?*** “Böylesi tavırlar sana yakışmıyor.” (ADS, s.77).

Ayının boğazına su çıxanda, balasını ayağının altına alar (AA, s. 70).

Ayı ilə meymun-birbirinə uyğun (AA, s. 70).

Ayidan xarrat¹⁰ *olmaz* (AA, s. 70).

¹⁰*xarrat*: marangoz

Türkiye Türkçesinde daha çok *tavşan* ve *fare* ile kurulan atasözlerinin Azerbaycan Türkçesinde *ayı* ile kurulmuş olması ilgi çekicidir.

Ayı *maşadən küsüb, məşənin xəbəri yox* (AA, s. 70). / *Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi yok.*

Ayı *yuvasına sığmaz, quyruğuna xəlbir bağlar* (AA, s. 70). / *Fare, giremediği deliğe quyruğuna kabak bağlayıp gelirmiş.*

2.2.1.2. Dəvə: deve (ADİL II, s. 55).

Göçebe Türk toplumunun sosyal ve iktisadi hayatında at ve koyun kadar olmasa da, yine de önemli bir yer tutan deve, eski Türklerce bilinen ve sürülerinde her zaman bulunan bir hayvandır (Sili, 1997, s. 155). Birçok hayvan gibi *deve* de Türk mitolojisinde cesaret simgesi ya da bir semboldür. Özellikle buğra denilen erkek develer, kahramanlar tarafından töz olarak kabul edilmiştir. Dede Korkut'ta da deve, kahramanların güç gösterisi için yendiği bir hayvandır. İslamiyetten sonra da devenin töz olma vasfı devam etmiştir. Hatta Karahanlılar döneminde *deve* unvan sembolü olarak görülür (Çoruhlu, 2000, s. 146). İpekyolu güzergâhında yaşayan Uygurların Çinlilerden etkilenerek deve yetiştirmeye başlamaları ve develerini güden Celayir kabilesinin kendilerini diğer Türk boylarından imtiyazlı görmeleri de deve yetiştiriciliğinin bu işi yapana statü kazandırmasının bir göstergesidir (Ögel, 2000, s.35).

Azerbaycan Türkçesi söz varlığında ise *deve* adının geçtiği deyim ve atasözlerinde, bu hayvan adının “kaba ve uygunsuz davranışları” betimlemek için kullanıldığı belirlenmiştir.

dəvə durdu dam yıxdı “dikkatsizlik ve sakarlıkları yüzünden bir şeyleri kırıp dökən insanlar hakkında” (ADS, s.177); **dəvə kimi dalıya işmək** “1. geri gitmek, işleri yolunda gitmemek. 2. yaşı ilerledikçe çocukça düşünceler sergilemek” (178); **dəvənin boynu kimin (düz)** “doğru düzgün olmayan şeyler hakkında” (ATS II, s. 55).

Dəvə oynayanda qar yağar (AA, s. 140).

Bazı örneklerde *deve*, Türkiye Türkçesindeki *öküzün* yerine, “bönlük ve ahmaklık” anlamlarıyla kullanılmaktadır.

dəvə nalbəndə baxan kimi (baxmaq) “öküzün trene baktığı gibi bakmak” (ADS, s. 178).

Cüssesiyle ters orantılı akıl ve iradeye sahip olduğu düşünülen *deve*, atasözlerinde “ahmaklık, büyük ama aciz” anlamlarını aktarmak için de kullanılmaktadır.

Dəvə böyükdür- ot yeyər, şahin kiçikdir- ət yeyər (AA, s. 138).

Dəvə bostana girəndə elə bilər onu heç kim görmür (AA, s. 138).

Davə kimi böyüksən qulağı qədər ağılın yoxdur (AA, s. 138).

Davə başın soxar pambığa, gözlərini də bərk-bərk yumar./ Deyər: -Məni heç kəs görmədi (AA, s. 137).

Cüssesinin iriliği dolayısıyla “yüksek mevki ve büyük iş, büyük pay, pahalı şey” anlamlarıyla kullanıldığı örnekler de tespit edilmiştir.

davə davədən başlamaq “bir şeyin en pahalısına yapışmak” (ADS, s. 177); **davədən böyük fil var** “daha büyük mevkide olanlar var, senden daha güçlüsü var.”; **davəni dangi (palanı, yükü) ilə yemək (udmaq)** “deveyi hamuduyla yutmak, en büyük şeyi bile kimseye hissettirmeden yapmak”, **davəni iynənin deşiyindən (gözündən) keçirmək** “deveyi iğne deliğinden geçirmek” (s. 178).

Develerin kindar hayvanlar olduğu düşüncesiyle kindarlığı anlatırken de *deve* sözcüğü ile kurulmuş deyim ve atasözlerinin kullanıldığı görülür:

davə kini saxlamaq “kin gütmek” (ADS, s. 178), **davə kinli** “çok kindar kimseler hakkında” (s. 178).

Davənin kini-ılanın kini (AA, s. 141).

Bir deyimde de *deve-Arap* çağrışımına işaret edildiği ve devesiz kalmış Arap göstereninin “çaresizlik” anlamını vermek için kullanıldığı tespit edilmiştir. Burada da bağlam içinde *davə* göstereninin değerinin değişebildiği görülmektedir.

davəsi ölmüş ərəb “başına her türlü bela geldiğinden ve türlü eziyete maruz kaldığından yaşananlara kayıtsız kalan adam hakkında” (ATS II, s. 55).

2.2.1.3. Donuz: 1. domuz. 2. *mec.* çok kirli, çirkin, intizamsız adam; *mec.* (bazen sövme sözü olarak) kaba, anlayışsız adam (ADİL II, s. 139).

Domuz, Türk kültür hayatında hiçbir zaman önemli bir yere sahip olmamıştır. Türklerin islamiyetten önce de domuzdan uzak durduğu bilinmektedir. Türklerin domuz beslemediği ve domuz eti yemediği bilgisi Çin kaynaklarında yer almaktadır. Bu hayvanın konargöçer kültüre uygun bir yaradılışının olmaması (Şahin, 2019, s. 118) buna sebep olarak gösterilse de yerleşik Uygur Türklerinin de -Maniheizme geçmelerine rağmen et yemeye devam etseler de- domuz eti yememeleri (Kılıç & Albayrak, 2012, s. 710) bu mesafeli duruşun sadece domuzun göçebe yaşama uyum sağlayamayan bir hayvan olmasıyla açıklanamayacağını göstermektedir. 12 hayvanlı Türk takviminin 12. ayına adı verilen bu hayvanın Türk kültür hayatında bundan fazla bir yer tutmadığını söylemek mümkündür.

Azerbaycan Türkçesi söz varlığında da *domuz* adına yüklenen anlamlar, bu hayvandan neden uzak durulduğunu göstermektedir. Tanımda da görüldüğü gibi *donuz*, hem görüntü olarak “kirli, çirkin” hem davranış olarak “kaba,

anlayışsız” insanı anlatmak için kullanılmaktadır. Bu sözcüğün bazen küfür gibi kullanıldığı bilgisi de tanımda yer alır. Az sayıda deyim ve atasözünde görülür.

Donuzdan bir tük çakmak də qanimatdır (AA, s. 152).

2.2.1.4. Dovdaq: 1. leylek-gillerden eti yenen yabani bir kuş; büyük toy kuşu
2. *mec.* çok kolay aldatılabilen dar görüşlü kimse; ahmak (ADİL II, s. 122).

Azerbaycan Türkçesinde bu kuş türünün adı, muhtemelen görüntüsü nedeniyle “aklı kıt, kolay aldanan” benzetmesi için kullanılmaktadır.

Dovdağ adamı aldatmaq asandır¹¹(ADİL II, s. 22).

2.2.1.5. Eşşək: 1. eşek. 2. inşaatta bir şeyi durdurmak için altına konan geçici direk, iskele. 3. *mec.* kalın kafalı, ahmak, cahil (sövme sözü olarak). 4. *sp.* üzerinde jimnastik hareketleri yapmak için kullanılan deri geçirilmiş ağaç (ATS II, s. 224).

Eşek, yine *at* gibi, neredeyse bütün Türk lehçelerinde aynı sözcükle karşılanan eski ve dilde oldukça işlek kullanılan bir hayvan adıdır. Sosyal hayatta hep iş hayvanı olarak gördüğümüz eşek, Türk mitolojisinde önemli bir motif değildir. Anadolu masallarında ise iyi bir motif değildir. Manas Destanı’nda Manas Han’ın çiftçilere “yeşil eşekli yurt” demesi ve bu çiftçilerin atları yerine eşeklerini övmelerini kınadığı görülür (Ögel, 1995, s. 541). Bunlardan hareketle sosyal ve kültürel hayatta eşeğin yalnız ağır işlere koşulan bir hayvan olarak değerlendirildiği söylenebilir. Bu hayvanın inatçı doğası onun kalın kafalılığı olarak anlaşılmış, görüntüsü ve hareket kabiliyeti atla kıyaslanınca eşek, aciz bir hayvan olarak görülmüştür.

Azerbaycan Türkçesinde de birçok deyim ve atasözünde eşek sözcüğü kullanılmış; kullanıldığı yerlerde de “ahmaklık, kalın kafalılık, kendini bilmezlik ve acizlik” anlamları vurgulanmıştır. Birkaç örnekte de “atın olmadığı yerdeki son çare” anlamıyla yer aldığı görülür:

eşşək nə bilir za’faran (plov) nədir, eşşək nə bilir xurmanın dadını “Ahmak, iyi ile kötüyü ayırt edemeyen adam için kullanılır.” (ATS II, s. 224); **eşşək gəlib, eşşək getmək** “Kaba ve yeteneksiz kişiler için söylenir.” (ADS, s. 207).

Eşşəyə buynuz versən, vurar ölkəni dağidar (AA, s. 181).

Eşşəyə qızıldan noxta¹² *taxsan yenə adı eşşəkdir* (AA, s. 181).

Eşşəyin yükü yüngül olanda oynamağı gələr (AA, s. 181).

Eşşəyə min, ata çatınca¹³(AA, s. 60).

At olmayan yerdə eşşək də atdır (AA, s. 57).

¹¹asan “kolay”

¹²noxta: gem

¹³çatınca: ulaşıncaya kadar

2.2.1.6. Qarğa: karga (<https://obastan.com/qar%C4%9Fa/23777/?l=az>).

Karga; kaz, baykuş, kuğu gibi şamanın suretine girdiği hayvanlardandır (Çoruhlu, 2000, s. 151). Göktürklerde karga, kutsal bir kuş -totem- olarak sonsuzluğun, tokluğun, derin düşünceliliğin sembolü olarak görülür (Bogenbayev & Calmırza, s. 2014). Yakut Türklerinin efsanelerinde ateşin Ulu Toyon tarafından ateş kargası aracılığıyla insanlara gönderildiği anlatılır (Çoruhlu 2000, s. 50). Orta Asya’da ve Çin’de altın ya da *kırmızı karga*, güneşin; *karakarga*, şeytanın ve kötülüğün simgesi olarak karşımıza çıkar (152-153). *Karga*, İslami dönemde ise Habil’i öldüren Kabil’e kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini gösteren hayvan olarak görülür. Bu durum, kargayı Allah’ın izniyle rehberlik eden konumuna taşısaya da (Özbaş, 2010, s. 62) dünyada işlenen ilk cinayet sahnesinde yer alması, ona olumsuz bakışı da birlikte getirmiştir (Büyükkol ve Öztütüncü, 135, s. 2021). Eski Türk inancında kutsal bir imge olarak kabul edilen karga, zaman geçtikçe leş yiyici, uğursuzluk sembolü bir hayvan olarak görülmeye başlanmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde *karga* sözcüğüne olumsuz anlam yüklenmiş; deyimlerde “fevri ve akılsızca davranış sergileyen” anlamında kullanılmıştır.

qarğa-quzğun kimi tökül(üş)mək “bir şeyin üstüne çullanmak”; ***qarğa beyni yemək*** “delirmek, sersemlemek”; ***qarğa beyni yedirmək*** “delirtmek, sersemletmek, aklını almak” (ADİL I, s. 435).

[*Dilbər xanım:*] *Çaxır içmişən, yoxsa qarğa beyni yemişən, məni evdən qovursan?... Bəxtəvər başıma, altmış yaşında sahibim təzədən eşqə düşüb!* N. Vəzirov. (<https://obastan.com/qar%C4%9Fa/23777/?l=az>).

2.2.1.7. İnek: 1 inek. 2. (*argo*) çok şişman, kaba kadın veya korkak, kafasız kimse hakkında (ADİL II, s. 402).

Yakut Türklerinin bazı boylarının atası bir “alaca inek”ti (Ögel, 1995, s. 536). Bununla birlikte inek -genel olarak- İslamiyet öncesinde de sonrasında da kurbanlık hayvanlardan biri olmuştur.

Azerbaycan Türkçesinde de *inek*, tanımda da görüldüğü gibi özelde kadın için kabalık, genelde ise korkaklık ve aptallık sıfatı yerine kullanılır. *İnek kimi sağmaq* deyiminde de pasiflik göstergesi olarak karşımıza çıkar.

inek kimi sağmaq “kendisi için gelir kaynağı yapmak, birinin varını yoğunu elinden almak, birini sömürmek, istismar etmek” (ADİL II, s. 402).

Bir sözlə Molla Qasım Güllüca kəndini¹⁴ inək kimi sağır yeyirdi. S. S. Axundov (ADİL II, s. 402).

¹⁴*kənd* : köy

Hər il inək kimi sağılan torpaq gücdən düşmüşdü. “Azərbaycan Gəncləri qəzeti” (ADİL II, s. 402).

2.2.1.8. Kəl: 1. gücünden yararlanılan mandanın erkeği. 2. genelde dağlarda yaşayan yabani hayvan. 3. *mec.* güçlü, kuvvetli, zorba adam için kullanılır (ADİL III, s. 39, 40).

Azərbaycan Türkçesinde erkek manda için kullanılan bu hayvan adının da “güçlü ve zorba” insanlar için kullanıldığı görülür.

*Kələ oxşayır. Lap kəldir*¹⁵(ADİL III, s. 40).

2.2.1.9. Mal I: 1. büyükbaş hayvan. 2. *kon.* akılsız, düşüncesiz, konuşmayan kişi (ADİL III, s. 256).

Azərbaycan Türkçesi konuşma dilinde *mal* sözcüğünün “aptal, aciz” anlamlarıyla kullanıldığı görülür. Bu hayvan adıyla yapılmış *malbaş* “ahmak, kafasız” birleşik sözcüğü de sözlükte madde başı olarak ve bazen sövme sözü olduğu açıklamasıyla yer alır (ADİL III, s. 258).

mal kimi gözünü döymək “boş gözlerle bakmak, tembel tembel bakmak” (ADİL III, s. 256); *malbaş* “ahmak, kıt kafa” (s. 258).

*Bizimki malın, məğmunun*¹⁶ biridir, lap düz buyurursan! Mir Cəlal (ADİL III, s. 256).

Ə-ə sizinləyəm ey, nə mal kimi gözünüzü döyürsünüz? M. İbrahimov (ADİL III, s. 256).

[*Məşədi Cahangir:*] *Sənə kim demişdi, hökumətdən qaçanlara yorğan-döşək açasan, malbaş oğlu malbaş!* Mir Cəlal (ADİL III, s. 256).

2.2.1.10. Öküz: 1. öküz 2. *mec.* çok iri, kaba; *mec.* anlayışsız, zorba, edepsiz adamlar hakkında (ADİL III, s. 463).

Eski Türklerde özellikle boğa ya da öküz alplik simgesiydi. Yak öküzünün kuyruğu egemenlik simgesi olan tuğlarda kullanıldığı için boğa, göğe mensup (gök boğa) olarak kabul ediliyordu. Bununla birlikte yere kurban olarak *öküz* ve koç cinsi hayvanlar sunulduğundan yer unsuruna da dâhil edilmiştir. Dede Korkut hikâyelerinde de boğa güç, kuvvet ve yiğitlik simgesidir. Hikâyelerdeki kahramanlar, boğayı yenerek güçlerini ispat ederler (Çoruhlu, 2000, s. 145-146). Fakat *öküz* sözcüğü, sonraki dönemlerde bu hayvana atfedilen yüceltmelerden oldukça uzak anlamlar için kullanılmıştır.

Azərbaycan Türkçesi söz varlığında yer alan *öküz* sözcüğüne büyükbaş hayvan olması nedeniyle sahip olduğu fiziksel özelliklere bakılarak “kaba, zorba” gibi olumsuz anlamlar yüklenmiştir. Ayrıca *öküzün böyüyü pəyədədir*

¹⁵*oxşamaq:* benzemek”, *lap:* tam, en, çok

¹⁶*məğmun:* aciz

“işin zoru hâlâ önündedir, sıkıntı henüz bitmemiştir” (ADİL III, s. 463) deyiminde görüldüğü gibi büyük ve sıkıntılı işler için de *öküz* benzetmesi yapılmıştır.

[Sara bibi:] *Hələ öküzün böyüyü payədədir*. Qantəmir (ADİL III, s. 463).

2.2.2. Aşağılama, küçümseme, korkaklık, düşkünlük anlamları yüklenen hayvan adları

Bu anlamlar için kullanıldığı tespit edilen hayvan adları şunlardır: *cüca* “civciv”, *it / köpək / tula*, *dovşan* “tavşan”, *meymun* “maymun”, *yepələk* “av kuşunu ele alıştırırken kullanılan kuş”, *vağ* “balıkçıl bir kuş”, *yapalaq / yapələk* “puhu kuş”.

2.2.2.1. Cüca: tavuk yavrusu, civciv (ADİL IV, s. 494).

Bu hayvan adıyla yapılmış olan adlandırma ve benzetme kalıplarında *cüca* sözcüğü, “zayıflık, zavallılık ve küçüklük” göstergesi olarak kullanılır. Yüklenen anlam da hayvanın fizyolojik yapısıyla ilgili bir benzetme sonucu ortaya çıkmıştır.

cüca kimi “küçük, cılız, sıska”; *islanmış cüca kimi* “çok acınacak hâlde”, zavallı durumda olan kimse için; *cücağöz* “küçük gözleri olan” (ADİL IV, s. 494).

Bu öy cücağöz Əhmədin öyüdü.

2.2.2.2. Dovşan: 1. tavşan. 2. mec. korkak, cesaretsiz kimse hakkında (ADİL II, s. 122-123).

Türk mitolojisinde fazla bir yer tutmayan *tavşan*, şamanın yardımcı ruhlarından biridir. İslamiyetten sonra ise *tavşan*ın daha ziyade bolluk, kurnazlık ve iyi şansın simgesi olarak anlatıldığı görülse de bu hayvan, korkaklık ve ürkeklik simgesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Tavşan, Alevi Türkler için uğursuz bir hayvandır (Çoruhlu, 2000, s. 156).

Azerbaycan Türkçesinde ise *dovşan* sözcüğünün tanımda verilen “korkak” sıfatının yanı sıra “işe yaramaz” anlamıyla da kullanıldığı görülür. Bu hayvanın kulakları da dik duran nesnelere anlatmak için kullanılan benzetme unsurudur. Yine fitratı gereği korkak olan bu hayvanın adı, kaçması ve kovalanmasından bahsedilen deyimlerde de kullanılmıştır.

dovşan bığı “ne hayrı ne şerri olmayan insan için kullanılır”, *dovşan ürəkli* “yüreksiz, korkak”, *dovşan yuxusu* “kısa ama derin uyku”, *dovşana qaç, taziya tut demək* “ikiyüzlülük etmek”, *dovşanı araba ilə tutmaq* “bir şeyi acele etmeden, sabırla, ustalıkla elde etmeye çalışmak” (ADİL II, s. 123).

Toybəyi bığlarını¹⁷ dovşan qulağına döndərmişdi. Mir Cəlal (ADİL II, s. 123).

¹⁷*bığ*: bıyık

2.2.2.3. İt: 1. it, köpek. 2. *mec.* (sövme sözü olarak) kötü huylu, ağız bozuk, kavgacı insan (ADİL II, s. 435).

Güçsüz şamanların koruyucu ruhu olduğuna inanılan *köpek*, Türklerde genellikle kurdun karşısında koyunun konumuna benzer bir işlev üstlenmiştir. Ayınler sırasında güçlü şamanlar kurt, kartal gibi hayvanların biçimine girerken, zayıf şamanlar köpek şekline giriyordu ve köpek, genellikle yeraltına inerken kullanılıyordu. Bu olumsuz anlamına uygun olarak bazı Türk topluluklarında cenaze töreninde kurban edilen bu hayvan, Türk kozmolojisinde ölüme işaret eden bir simgeydi. Nadiren de olsa bazı eski Türk toplulukları köpeğe tapıyor ve ona kurban kesiyorlardı. Karakırgızlar ya da Çin'in kuzeyindeki eski Türk kavimleri gibi bazıları da köpektен türediklerine inanıyorlardı. Köpeğin tanrı, ata ya da türeme simgesi olması daha çok Moğol, Tibet ve Çin kültürü dolayısıyladır (Çoruhlu, 2000, s. 154).

Geçmişte de olumsuz anlamlar yüklenmiş olan *it / köpek*, Azerbaycan Türkçesinde en fazla olumsuz anlam yüklenen hayvan adlarından biri olarak görülmektedir. *İt*, sadece “kötü huylu” insan için kullanılan bir sıfat ya da adlandırma değil, aynı zamanda bir durumun en kötü, en aşağı şeklini ve istenmeyen durumları tarif ederken de kullanılan sözcüktür. Azerbaycan Türkçesinde *it* ile kurulmuş çok sayıda deyim ve atasözü bulunmaktadır.

Tespit edilen deyim ve atasözlerinde *it* sözcüğü, kişinin karakterinden bahsediliyorsa “kötü huylu, kavgacı” anlamını, bir durumdan bahsediliyorsa “gereksiz, önemsiz, aşağılık” anlamlarını vermek için kullanılmaktadır.

it da getdi, ip da “*kon.* her şey elinden gitti, bütün ümitler boş çıktı”, ***it daftarında adı yoxdur*** “*kon.* çok saygısız, avare, işsiz güçsüz insan için kullanılır”, ***it yiyəsini tanımır*** “*kon.* haddinden fazla insan, tıka basa dolu yer veya karmaşa için kullanılır”, ***itlə çıxarmaq (qovmaq)*** “aşağılayıp söverek kovmak”, ***it ilində*** “çok eskiden, unutulmuş bir zamanda”, ***it günü çəkmək*** “*kon.* çok zor bir hayat geçirmek, eziyetli, sıkıntılı bir yaşam sürmek”, ***it kökündə / it günündə / it diriliyində*** “*kon.* 1. çok kötü durumda, temiz olmayan. 2. yorulmuş, bitmiş, tükenmiş”, ***itdən alıb, itə vermək / itdən əskik eləmək / itdən biabır etmək/ itin sözünü demək*** “*kon.* aşağılayıcı sözler söylemek”, ***itə dönmək*** “*kon.* çok kızmak, hiddetlenmek, herkesi azarlamak”, ***itin dilini bilir*** “(şaka) açığız, uyanık insan için kullanılan söz”, ***itin dişi, motalın derisi*** “*kon.* bana ne, kendileri bilir”, ***itinə tök*** “*kon.* haddinden fazla, çok fazla, çok”, ***itlə pişik kimi (dolanmaq)*** “birbiriyle sürekli kavgaya eden insanlar için kullanılan söz”, ***başına it oyunu açmaq (gətirmək)*** “rezil rüsva etmek”, ***kimin iti tutub*** “...kim üzdü, ...kim kırdı”, ***nə iti (itim) azıb?*** “*kon.* ne işi

(işim) var?, nene (neme) gerek? (ADİL II, s. 435), **it-qurd** “kon. tanınmayan bilinmeyen, değersiz kişiler anlamında aşağılama sözü” (s. 436).

[Sultan bəy:]...**İtin** birisi qapıma gəlib qızımı özünə bənd eləyir, belə də binamusluq olar?!Ü. Hacıbəyov (ADİL II, s. 435).

[Osman:] Bir də, İsgəndərin bizə nə dəxli var, ey? **İt ilində** babası körpüdən keçəndə, mənim babamın böyrünə dəyib. M. Hüseyn (ADİL II, s. 435).

İt ardına düşən, ləş üstünə çıxar (AA, s. 238).

İt dəvəyə hürər, dəvə eşitməz(AA, s.238).

İt itin quyruğunu basmaz (AA, s. 238).

İt quduranda yiyəsini də qapar (AA, s. 238).

İt yiyəsini tanımır (AA, s. 239).

İtə atmağa daşı yoxdur (AA, s. 239).

İtə hürmək qalar (AA, s. 239).

2.2.2.4. Köpək: 1. köpek, it. 2. sövme sözü olarak kullanılır (ADİL III, s. 111).

Azerbaycan Türkçesinde sövme sözü olarak kullanılan **köpək** adı, aynı zamanda “yalaka, karaktersiz, aciz” anlamlarını da karşılayan bir göstergedir. Azerbaycan Türkçesinde daha çok **it** sözcüğü kullanılmakla beraber **köpək** sözcüğü de söz varlığında yer almaktadır. Çoğunlukla olumsuz anlamda kullanımlarıyla karşımıza çıkan **köpək** ve yine olumsuz anlamlarıyla bilinen **çakal**, **tilki**, **kurt** gibi isimlerin nazar değmesin diye geçici olarak çocuklara verildiği bilinmektedir (Doğan, 2001, s. 621). Hatta buna örnek olarak Türkmen şairlerinden **Ataköpək Mergen**'in adı gösterilebilir.

Azerbaycan Türkçesinde **köpək kimi** benzetmesi, “çok yaltaklanan insan” için yapılır. Bununla birlikte **köpəkləşmək** fiili, aşağılamak amacıyla “ihtiyarlamak” anlamına karşılık kullanılmaktadır (ADİL III, s. 111). **Köpək** adının geçtiği atasözü ve deyim sayısı **it** adı geçenlere oranla oldukça düşüktür. Bunun nedeni de **it** sözcüğünün eskiden beri ve yaygın olarak kullanılıyor olmasıdır.

Köpək elə köpəkdir, xaltası qızıldan¹⁸ da olsa (AA, s. 266).

Çağırılmamış qonağı **köpəklər** qarşılar (AS, s. 104).

Ər-arvad ipəkdi, araya girən **köpək** (AS, s. 174).

Köpəgin könli **köpəklən** xoş olur (AS, s. 263).

Köpək üni gögə çıqmaz (AS, s. 263).

Köpəyin duası yerinə yetsə, göydən gündə sümük yağar (AS, s. 264).

¹⁸xalta: tasma, qızıl: altın

[Yasavulbaşı] *Bir gün səhərə yaxın bu xüylərlə yerinin içində xumarlanırkən, birdən qapısı açıldı və qıyıqgözlü, seyrək uzunbiğli sadiq köpəyi başını içəri uzadıb dedi... M. Rızaquluzadə (ADİL III, s. 111).*

Köpek sözcüğünün atasözlerinde “sadiq” anlamıyla olumlu kullanımlarına da rastlanmıştır:

Köpək sahibini tanıyar (AS, s. 263).

Köpəkyad kişiyyə quyruq bulamaz (AS, s. 263).

2.2.2.5. Meymun: 1. maymun 2. *mec.* çok çirkin insan için kullanılır. 3. başkalarının taklidini yapan adam için kullanılır (ADİL III, s. 272).

Maymun imgesi, Türk kültüründe Budizm inancı dolayısıyla görülmektedir. Bunun dışında on iki hayvanlı Türk takviminde bir yılın simgesidir. İslamiyet sonrasında ise bu hayvanın mitolojik izleri neredeyse silinmiştir. İslamiyet sonrası eserlerde olumsuz özellikleriyle öne çıkan *maymun*, hilekâr, kurnaz ve edepsiz insanları temsilen kullanılmıştır (Çoruhlu, 2000, s. 155-156).

Maymun, hayvan türleri içinde fiziksel yapısı insana en fazla benzeyen hayvandır ve “çirkin insan” benzetmesinde de en fazla bu hayvanın adı kullanılır. Bu nedenle Azerbaycan Türkçesi sözlüklerinde *maymun* tanımında mecaz anlam olarak “çirkin insan” benzetmesi için kullanıldığı bilgisi yer alır. *Maymunun* hareketli ve oyuncu bir hayvan olması özelliği de **meymunluq etmək** (ADİL III, s.272) fiil öbeğinde “maskaralık, soytarılık etmek” çerçevesinde “başkasını taklit etmek” anlamıyla karşımıza çıkar. Bulunduğu birkaç atasözünde de yine aşağılama anlamı, *meymun* göstereni üzerinden verilmiştir. Bu hayvan, günlük hayatın ve kültürümüzün içinde çok yer almadığı için *meymun* sözcüğünün geçtiği deyim ve atasözleri neredeyse yok denecek kadar azdır.

Meymunun balası əvvəlcə yerişər, sonra iməklər (ADİL III, s.273).

Meymun baxdı güzgüyə, adını qoydu özgüyə (AS, s. 310).

Meymunun balası əvvəlcə yerişər, sonra iməklər (AS, s. 310).

Meymunun boğazına su çıxanda balasını ayağı altına alar (AS, s. 310).

Meymunun xarratlıqda nə işi var? (AS, s. 311).

2.2.2.6. Milçək: sinek (ADİL III, s. 322).

Azerbaycan Türkçesinde *sinek* için kullanılan bu sözcük, gösterdiği hayvanın fiziksel özellikleri dolayısıyla “küçük, önemsiz”, vızıltısı dolayısıyla “geveze, gereksiz konuşan”, her şeye konan bir hayvan olduğu için de “mide bulandırıcı” anlamlarını vermek için kullanılır.

milçək vızıltısı qədər “hiç tesiri olmayan söz, ses vs. hakkında”, **milçək qovmaq (tutmaq)** “hiçbir işle uğraşmamak, avare gezmek”, **milçək kimi**

vızıldamaq “ara vermeden aynı sözü dönüp dönüp tekrar etmek”, **milçək uçsa eşidilər** “çok sakin, sessiz yer hakkında” (ADİL III, s. 322).

Milçəkdən fil qayırır (AS, s. 315).

Milçək bir şey deyil, könül bulandırır (ADİL III, s. 322).

Akif əsəbi halda gəzinir. Süleyman onun dalına düşüb milçək kimi qulağının dibində vızıldayır. M. İbrahimov (ADİL III, s. 322).

2.2.2.7. Toyuq: tavuk (ADİL IV, s. 194).

Bu hayvan da tabiatı gereği güçsüz olması ve erken kalkmak, gün boyu eşinmek, hava kararınca kümesine girmek gibi kısıtlı eylemlerle ömrünü tamamlaması dolayısıyla “zayıflık, acizlik, tekdüzelik, yetersizlik” anlamlarını içeren atasözü ve deyimlerde kullanılır.

toyuq bir qıçlıdır (ki, bir qıçlı) “yanlış da söylese dediğinden vazgeçmeyen kimse, inat, ters kimse”, **toyuq kimi büzüşmək** “soğuktan veya ateşten büzüşmek”, **toyuq kimi (təki) hinə girmək** “akşam hemen eve gelip, kapıyı pencereyi kapatıp evde oturmak veya yatmak”, **toyuq ölsə bin çəngə tükdür, dəvə ölsə dərisi bir yükdür** “küçük bir şeyle büyük bir şey karşılaştırıldığında kullanılır”, **toyuq tara çıxanda (çıxan vaxt)** “hava karardığı zaman”, **toyuq tardan düşəndə (düşən vaxt)** “hava aydınlandığında, sabah erkenden”, **bişmiş toyuğun gülməyi gəlir (tutur)** “anlamsız şey veya söz hakkında kullanılan söz” (ADİL IV, s. 194).

*Dedi, toyuq bir qıçlıdır¹⁹, deməli, bir qıçlıdır, daha danışmaq ola bilməzdi.*M.İbrahimov (ADİL IV, s. 194).

[Camal:] *Əşi, ay Nəbi dayı, indidən niyə toyuq təkin hinə girmisiniz?* Ə.Abasov (ADİL IV, s. 194).

Toyuğu bir xalvar buğdanın içinə salsan, yenə eşələnməyindən qalmaz (AA, s. 313).

Dəlinin düşünməsinə, toyuğun eşələnməsinə dərman yoxdu (AS, s. 123)

Toy da olsa toyuğun vayıdı, vay da olsa toyuğun vayıdı (AS, s. 390).

Toyuğun uçuşu zibilliyə qədər olar (AS, s. 390).

2.2.2.8. Tula: 1. düzgün, uzun tüyleri olan, uzun bacaklı av köpeği. 2. küfür ifadesi (ADİL IV, s. 209).

Bir köpek türü adı olması dolayısıyla sövme sözü olarak kullanılan *tula*, aynı zamanda **tula payı** “önemsiz/ değersiz bahşış veya pay” (ATS II, s. 3369) deyiminde küçümseme anlamını vermek için de kullanılmıştır. Atasözlerinde

¹⁹qıç: but

köpək-tula karşılaştırmasında *tula* “ahmak” anlamıyla ve daha ziyade aşağılama bildirmek için kullanılmıştır.

Atın axmağı yorğa olar, itin axmağı tula (AS, s. 58).

Tulanın quyuğunu kəsməklə köpək olmaz (AS, s. 391).

Tulanun əbləhi oldur ki, dutduğun qoya, qaçana yügürə (AS, s. 391).

[Zeynal:]...Sözlərinə bir baxın, nanəciblər²⁰, qudurğanlar, **tulalar!**...C.Cabbarlı (ADİL IV, s. 209).

2.2.2.9. Vağ: 1. genelde balıkla beslenen uzun gagalı kuş; balıkçıl kuşu 2. *mec.* ahmak, ebleh, akılsız kimse için kullanılır (ADİL I, s. 342).

Bu hayvan adı da muhtemelen fiziksel görüntüsü sebebiyle Azerbaycan Türkçesinde “aptal, ebleh” mecaz anlamıyla kullanılmaktadır.

Ağzını ayırıb vağ kimi dayanıb (ADİL I, s. 342).

2.2.2.10. Yapalaq / Yepələk: 1. baykuş grubundan bir kuş, puhu kuşu 2. *mec.* korkaklık, acizlik ifade eden söz (ADİL II, s. 491).

Bu kuş da aslında bir *baykuş* türü olmasına rağmen *yapalaq* adı, Azerbaycan Türkçesinde uğursuzluk anlamıyla değil; “korkak, aciz” anlamıyla karşımıza çıkar.

[*Aslan bəy:*] Adın Laçın bəy, özün **yapalaqdan** aciz. N.Vəzirov (ADİL II, s. 491).

Gündüzlər hünərli görünən qazaq; Qaranlıq düşəndə olur yapalaq... H.K.Sanlı (ADİL II, s. 491).

İddiası tərən, özü yapalaq (AA, s. 224).

2.2.3. Hainlik, sinsilik, kurnazlık, döneklik anlamı yüklenen hayvan adları

Bu anlamlar için kullanılan hayvan adları *əqrəb* “akrep”, *bügelemun* “bukalemun”, *kərtənkələ* “kertenkele”, *ilbiz* “salyangoz”, *tülkü* “tilki” dir.

2.2.3.1. Əqrəb: 1. akrep 2. burçlardan birinin adı. 3. *mec.* gizlice kötülük eden hain kimse için kullanılır (ATS II, s.230).

İnsanlara her değdiğinde soka bu hayvanın adı da atasözlerinde insanın “hainlik ve kötülük” özelliğini tanımlamak için kullanılmaktadır. Her daim kötü tabiatlı olanları tanımlamak için de bu hayvan adı kullanılmaktadır.

Sən ki bir əqrəb imişsən, gerçək; Bu zəhərlər, bu tikanlar nə demək. H. Cavid (ATS II, s. 230).

Basma ayağını bizim torpağa/ İlandan, əqrəbdən yar ola bilməz. S. Vurğun (ATS II, s.230).

²⁰*nanəcib:* nankör, şerefsiz

Əqrəb etməz əqrəbaya əqrəbə etdiyini (AA, s. 34).

Əqrəbin xasiyyəti sancmaqdır (AA, s. 35).

2.2.3.2. Buqələmun: 1. bukalemun. 2. *mec.* dökək (ADİL I, s. 318).

Bu hayvan fitratı gereği bulunduğu yere göre renk değiştirmesi dolayısıyla *buqələmun* adı, insanın “dökeklik, duruma göre davranma” özelliğini anlatmak için kullanılır. Tabii bu sözcük dile sonradan girdiğinden atasözleri ve deyimlerde *buqələmun* adına rastlanmaz.

Səlimi ... “bu qorxunc buqələmunlar mühit və həyatı hələ nə qədər zəhərləyəcəkdir!” – deyə düşündü. M.İbrahimov (ADİL I, s. 318).

Bu siyasi buqələmunlardan cümhuriyyət miqyasında neçəsi vardı? Ə.Əbülhəsən (ADİL I, s. 318).

2.2.3.3. İlan: 1. yılan. 2. *mec.* hain, acı dilli, kindar adam. 3. yılan gibi kıvrılıp uzanan şey hakkında (ATS II, s.384-385).

Yılan -kara yılan- Türk Şamanizminde yer altı ilahı Erlik'le ilgili bir simgedir. Bazı şamanlar *yılan* biçimine girerler ve elbiseleri ile eşyalarında yılan motifleri bulundururlar. On iki hayvanlı Türk takviminin yıl simgelerinden biri olan *yılan*, Türk efsanelerinde lanetlenmiş bir hayvandır ve bu nedenle yer altında yaşamaya mahkum olmuştur. Bu olumsuz bakış, yalnız Budizm inancını benimsedikleri dönemde değişse de (Çoruhlu, 2000, s. 157-159) *yılana* yüklenen anlamlar genel olarak kötüdür.

Azerbaycan Türkçesinde *yılan*, istisnasız bütün örneklerde olumsuz anlam dairesi içindedir. Atasözleri ve deyimlerde “kötü, tehlikeli, haince” durumları ve bu karakterdeki insanları anlatırken çoğunlukla *yılan* sözcüğüne başvurulduğu görülmektedir. Özellikle *kara yılan* benzetmesi kötülük anlamını pekiştirmek için kullanılır. Bununla birlikte çok minik şeyler de “yılan gözüne” benzetilerek anlatılmaktadır.

ilan ağzından qurtarmaq “çok tehlikeli, zor bir durumdan kurtarmak”, ***ilan ağzından qurtulan quş (qurbağa) kimi*** “çok tehlikeli, zor bir durumdan kurtulan kimse hakkında”, ***ilan vurmuş kimi*** “1. eziyetten, ağrıdan çırpınan insan hakkında 2. birden atılarak, yukarı sıçrayarak”, ***ilan dili çıxartmaq / ilan kimi dil çıxartmaq*** “acizce yalvarmak, yalvarıp yakarmak”, ***ilan əlindən qurtarmaq*** “birini zulümden, eziyetten kurtarmak”, ***ilan gözü kimi*** “çok az, çok zayıf, hissedilmeyecek kadar”, ***ilana aği vermək*** “el altından tahrir etmek, gizlice fitnelemek”, ***ilanın quyruğunu basmaq*** “birini öfkələndirmek”, ***dili ilanı yuvadan çıxardır*** “tatlı dille insanları ikna etme özelliği olan insanlar için kullanılır”, ***elə bil ilan qovub*** “çok telaşlı, nefes nefese” (ATS II, s. 384-385).

[Knyaz:] *Sən də dəf ol ki, hövsələm bitdi; ikiniz bir **ilansınız**, nankor!* H. Cavid (ATS II, s. 384).

[Sona:] *Məni o qara **ilan** Kamran aldatdı.* H.Nəzərli (ATS II, s. 384).

[Vaqif:] *Basma ayağını bizim torpağa; **ilandan**, əqrəbdən yar ola bilməz.* S.Vurğun (ATS II, s. 384).

*Həmzə ... Veysin qabağında gərək **ilan kimi dil çıxarda**, arvad kimi göz yaşı tökə idi.* Ə. Əbülhəsən (ATS II, s. 384).

İlan vuran ala çatıdan qorxar (AA, s. 334).

İlan qabığını dəyişər, xasiyyətini dəyişməz (AA, s. 334).

İlanın ağına da lə'net, qarasına da (AA, s. 335).

İlanın başını özgə əli ilə əz (AA, s. 335).

2.2.3.4. İlbiz: 1. salyangoz 2. *mec.* sinsi, el altından iş çeviren adam hakkında (ADİL II, s. 386).

Muhtemelen sakin ve sessiz bir şekilde hareket etmesi dolayısıyla insanın "sinsilik" özelliğini anlatmak için *ilbiz* sözcüğü kullanılmaktadır.

İlbizin biridir (ADİL II, s. 386).

2.2.3.5. Kərtənkələ: 1. kertenkele. 2. *mec.* aciz, eli kolu olmayan insanlar hakkında; *mec.* hilekâr ve saman altından su yürüten insanlar hakkında (ADİL III, s. 53-54).

Genel olarak sürüngen hayvan adları, ya "acizlik" ya da "hainlik, kötülük" anlamlarıyla kullanılmaktadır. *Kərtənkələ* de bu anlamlarla karşımıza çıkar. Hatta bir atasözünde yılanı zehir taşıyanın kertenkele olduğu söylenerek (AA, s. 335) kötülük karşılaştırması yapıldığı da görülür.

İlana ağunu **kərtənkələ** verir (AA, s. 335).

[Elxan:] *Aqşin, Aqşin, unutma ki, mən udula²¹ biləcək bir **kərtənkələ** deyiləm.* C. Cabbarlı (ADİL III, s. 54).

[Nüşabə:] *Ey **kərtənkələ**, gəl hiyləni burax! Gözünü gizləmə, üzümə dik bax!* A. Şaiq (ADİL III, s. 54).

[Rüstəm:] *Hara gedirəm, bu **kərtənkələ** [Qoşatxan] qabağıma çıxır.* M. İbrahimov (ADİL III, s. 54).

2.2.3.6. Tülkü: 1. tilki. 2. *mec.* kurnaz, hilekâr, yaltak kimse; *mec.* korkak kimse (ADİL IV, s. 218).

Altay ve Tuvalarda *tilkinin* tözler arasında yer alması, onun eski çağlarda ata simgesi olduğunu göstermektedir. Şaman başlığında diğer unsurların yanı sıra

²¹*udmaq:* yenmek

tilki postu da bulunmaktadır. *Tilki* bazen kahramanların koruyucu ruhlarından biri olarak da kabul edilmiştir. İslamiyette ise *tilki*, daha ziyade hilekârlığın, yalancılığın, kurnazlığın ve korkaklığın simgesi olmuştur. Dîvânu Lügâti't-Türk'te, kinaye olarak kız çocuklarına tilki (tilkü) dendiği belirtilmektedir. Eserde bir kadın doğurduğu zaman "Tilki mi doğdu yoksa kurt mu?" diye sorulduğu, bu şekilde "Kız mı doğdu yoksa oğlan mı?" demek istendiği; kıza aldattığı ve yaltaklandığı için *tilki*, erkeğe yiğitliği dolayısıyla *kurt* dendiği bilgisi yer alır (Çoruhlu, 2000, s.157).İslamiyetle birlikte *tilki*ye yüklenen anlamın tamamen olumsuz hâle geldiği buradan anlaşılmaktadır.

Hayvancılıkla uğraşan insanların gözünden bakıldığında ise *tilki*, geçim kaynağı olan hayvanları gizlice yakalayıp yiyen bir canlıdır. Onun bu "sessiz hırsız" olma özelliği dolayısıyla da *tülkü* sözcüğü Azerbaycan Türkçesinde "kurnaz ve hilekâr" insanı anlatmak için kullanılır. Hatta "hilekârlık" adı için de *tülkülük* (ADİL IV, s. 218) sözcüğü kullanılmaktadır.

özünü tülkülüyə vurmaq (qoymaq) "yalakalık etmek, hilekârlık yapmak" (ADİL IV, s. 218).

[Xart:] *Bu baş vəzir cənabları qoca tülküdür.* Ə. Məmmədخانlı (ADİL IV, s. 218).

Aslanam, deyiləm tülkü; Tanımaram qorxu, hürkü. "Koroğlu" (ADİL IV, s. 218).

[Ataş:] *Qaçayla Ataş olan yerin həndəvərinə Kəngərli kimi tülkülər hərlənə²² bilməz.* Ə. Vəliyev (ADİL IV, s. 218).

Bu Məhbub xanımda bir tülkülük var. "Koroğlu" (ADİL IV, s. 218).

2.2.4. Uğursuzluk anlamı yüklenen hayvan adı

Azerbaycan Türkçesinde "uğursuzluk" anlamıyla kullanıldığı tespit edilen tek hayvan *adıcbayquş* "baykuş"tur.

2.2.4.1. Bayquş: 1. baykuş 2. uğursuzluk sembolü 3. *mec.* kalabalığı sevmeyen, insanlardan kaçıp yalnız yaşayan adamlar hakkında (ADİL I, s. 184).

Baykuş aslında hem olumlu (bilge) hem olumsuz (uğursuz) anlam yüklenen hayvanlardandır (Köse, 2019, s. 294); ancak, Azerbaycan Türkçesinde "baykuş"a gece uçan bir kuş olması, görüntüsü ve ötüşünden dolayı daha ziyade olumsuz anlamlar yüklendiği görülmektedir. Bu hayvan, aynı zamanda harabe yerler ile de ilişkilendirildiğinden *bayquş yuvası* "harabelik" anlamında kullanılmaktadır (ADİL I, s. 184).

²²*həndəvər*: çevre, etraf, *hərlənmək*: dolanmak

bayquş kimi (təkin) qu vurmaq “tek başına kalmak, yalnız kalmak” (ADS I, s. 105), **bayquş yuvası** “harabelik, insanlar tarafından terk edilmiş, uğursuz yer” (s. 105).

Bayquş xarabalığı gülüstana dəyişməz (AA, s. 86).

Bayquş gündə üç sərçə yeyər (AA, s. 86).

[Gülnaz] **bayquş kimi həyətlərinə kədər və qüssə gətirmiş bu adamların yaxasından tutub, çölə atmaq ... istəyirdi.** M. İbrahimov (ADİL I, s. 184).

Bir neçə ildən sonra [qoçuların] sayəsində Zabrat kəndi bayquş yuvasına döndü. H. Sarabski (ADİL I, s. 184).

2.2.5. Acımasız, güçlü gaddar anlamı yüklənən hayvan adı

Bu anlam için kullanılan tek hayvan adı *qurddur*.

2.2.5.1. **Qurd I:** kurt, canavar; *mec.* benzetmelerde kullanılır (ADİL I, s. 578).

Kurt, Türkler için çok önemli bir hayvandır. Günlük yaşantısında hayvanlarını hatta kendisini *kurt*tan korumak zorunda olduğundan ondan korkmaktadır. Bu nedenle ona tanrısal güçler atfetmiş ve böylece *kurt* en önemli hayvan motiflerinden biri olarak Türk mitolojisinde yerini almıştır. Tarih boyunca birçok Türk devletinin ya bayrağında ya da devlet armasında *kurt* sembolü kullanılmıştır. İslamiyetten sonra ise tanrısal konumunu kaybeden *kurt*, “yiğitlik ve cesaret” sembolü olarak devam etmiştir (Çatalbaş, 2011, s. 51). Aslında bu kadar muteber saydığı bir hayvanın adına daha olumlu anlamlar yüklenmesi beklenirken Azerbaycan Türkçesinde genel olarak “gaddar, açgözlü, fitneci, riyakâr” gibi anlamların göstereni rolündedir. Bu da *kurt* motifini kutsayan toplumun bilinçaltında bu hayvanın her zaman hayvanlarına saldıran bir canavar olarak kodlandığını göstermektedir. Söz varlığı bu düşüncenin aynası olarak bize birçok örnek sunmaktadır.

qurd nağılı “zaman geçirmek için konuşulan aldatıcı sözler” (ADİL I, s. 578), **qurdla qiyamətə qalmaq** “(genelde olumsuz anlamda, kinaye) çok yaşamak, ölmemek”, **qurdla quzu bir yerdə / qurd quzu ilə otlayır** “ortam çok sakin”, **qoyun cildinə (dərisinə, donuna) girmiş qurd** “riyâkar, ikiyüzlü, gaddar adam”, **gözünün qurdu ölmək** “doymak, isteği körelmek” (s. 579).

[Hacı Murad:] **Mən olmuşam bir leş, siz olmusunuz bir ac qurd.** S. S. Axundov (ADİL I, s. 578).

[Vaqif:] **Xalq razı qalmasa bir hökmdardan; Hâkimi qurd kimi didəcək zaman.** S. Vurğun (ADİL I, s. 578).

[Qazanxan:] **Gördüm ki, ... qara quduz qurdlar evimi dəlir...** M. Rızaquluzadə (ADİL I, s. 578).

Qurt acgöz olar (AA, s. 268).

Qurtdan qorxan qoyun saxlamaz (AA, s. 268).

Quzunun təqsiri qurdun acıqmasıdır (AA, s. 269).

Bazı deyimlerde *qurd* sözcüğünün “cesur, tecrübeli” gibi olumlu anlamda da kullanıldığı belirlenmiştir.

qurd ürəyi yemək “cesaretli, cesur olmak”, **köhnə qurd** “hiçbir tuzağa düşmeyen, aldanmayan, tecrübeli, uyanık” (ADİL I, s. 579), **qurd üzlü olmaq** “cesur olmak, korkusuz olmak” (ADS, s. 207).

2.2.6. Sevimsiz huyları ve durumları anlatmak için kullanılan hayvan adları

Arı, bit, birə “pire”, *çaqqal* “çakal”, *çəyirtkə* “çekirge”, *əlquşu* “ehlileştirilmiş av kuşu”, *qarışqa* “karınca”, *xoruz* “horoz”, *keçi, leylək, tısbağa* “kaplumbağa”, *tutuquşu* “papağan” gibi hayvanlar bu başlık altında toplandı. Bu hayvanların bir kısmı “kalabalık” gibi rahatsız edici durumları tarif ederken kullanılırken bir kısmı da kendi doğaları gereği taşıdıkları “yavaşıklık, kavgacılık, gevezelik, hareketlilik” özellikleri dolayısıyla ikinci bir anlama karşılık kullanılmaktadırlar.

2.2.6.1. Arı: 1. arı 2. arı kovanı (ADİL I, s. 123).

Arılar, aslında “çalışkanlık” özelliği ile eşleştirilen hayvanlar ise de Azerbaycan Türkçesinde “kalabalık” ve yuvasına dokunulduğunda verdiği tepki dolayısıyla “öfke” çağrışımı için *arı* sözcüğü ile oluşturulan kalıp yapılar kullanılır.

arı yuvası “çok kalabalık”, **arı yuvasına çöp soxmaq** “birini kızdırmak, öfkeye sebep olmak” (ADİL I, s. 123).

2.2.6.2. Bit: bit (ATS I, s.286).

Azerbaycan Türkçesi deyimlerinde *bit*, daha çok fakirlikle eşleştirilmiştir. Küçümseme göstergesi olarak da kullanıldığı görülür. *Birə* “pire” de *bit* gibi küçümseme şeyleri ifade etmek için kullanılan bir hayvan adıdır.

bit basmaq “fakirleşmek”, **bitə yol vermək** “birisine çok yüz vermek, haddini aşmasına sebep olmak”, **biti tökülmək** “çok fakir olmak” (ADS, s. 122), **bitin götündən birə çıxartmaq** “kendinden bir şeyler uydurmak, laf çıkarmak” (s. 123).

Bir birədən ötrü yorğanı yandırmazlar (AA, s. 98).

2.2.6.3. Çaqqal: çakal (ADİL IV, s. 409).

Olmayacak zamanda yağın yağmura verdikleri adda ve sert, olgunlaşmamış her türlü meyveye ad olan sözcükte *çaqqal* adının olmasına bakarak bu hayvanın adının olumsuz adlandırmalarda kullanıldığını söylemek mümkündür. Atasözlerinde *aslan, qurd* gibi hayvanlarla karşılaştırmalı kullanıldığında *çaqqal*, aşağılanan tarafı temsil eder.

çaqqal yağışı “güneşli havada yağan iri taneli sağanak”, **çaqqalboğan** “her türlü sert olgunlaşmamış meyve” (ADİL IV, s.409).

Çaqqaldan çox çariq aparan olmaz, yenə ayaqları yalındı (AS, s. 105).

Çaqqal ənigi qurd olmaz, əslı qurd gərək (AS, s. 105).

Aslan qocalanda başına çaqqallar toplaşar (AS, s. 49).

2.2.6.4. Çəyirtkə: çekirge (ADİL IV, s. 426).

Çekirgelerin sürü hâlinde hareket etmeleri dolayısıyla “kalabalık” anlamı için *çəyirtkə kimi* benzetmesi kullanılmaktadır.

çəyirtkə kimi “bulut gibi, büyük topluluklar hâlinde bir şeyin üstünü kaplayan canlılar hakkında” (ADİL IV, s. 426).

2.2.6.5. Əlquşu: 1. ehiləştirilmiş kuş, av kuşu; ehil kuş 2. *mec.* kucağa alışmış, fazla ilgi gösterilen çocuk (ADİL II, s. 264).

Tanımda da görüldüğü gibi avcılık için kullanılan ehiləştirilmiş kuşlara verilen bu ad, kucağa alışmış çocuğu anlatmak için de kullanılmaktadır.

2.2.6.6. Qarışqa: karınca (ADİL IV, s. 440).

*Karınca*lar da *çekirgeler* gibi sürü halinde yaşayan hayvanlar olduğundan bu hayvanın adı “kalabalık, haddinden fazla” anlamı veren benzetmelerde kullanılır.

Küçələrdə adam qarışqa kimi qaynayır (ADİL IV, s. 440).

–Şəhər yuxarısındakı bu geniş düz qarışqa yuvası kimi qaynayırdı. Çəmənəminli (ADİL IV, s. 440)

Qarışqa kimi, yaxud qarışqa yuvası kimi (qaynamaq) “sayıca haddinden fazla şeyler hakkında” (ADİL IV, s. 440).

2.2.6.7. Xoruz: 1. horoz. 2. *mec.* kavgacı, kavgacı kimse (ADİL IV, s. 333).

Ön-Türkler ya da Hun döneminden kalan eserlerin ve elbiselerin üstündeki motiflerde yer alan *horozun* kötü ruhları kovan, koruyucu bir simge olarak kullanıldıkları düşünülür. Bu düşünceyi *horozun* güneşin doğduğunu haber veren bir hayvan olmasına bağlamak mümkündür. İslami dönemde de *horoz*a yaklaşım olumludur. Hatta horozun olduğu eve şeytan girmediği, sabah namazını haber veren bir hayvan olması dolayısıyla peygamberin kendine beyaz bir horozu dost edindiği gibi –güvenilir olmasa da– birçok rivayet olduğu görülür (Çoruhlu, 2000, s. 149).

Azerbaycan Türkçesinde ise kavgacı mizacı dolayısıyla *horoz* adına yüklenen mecaz anlam olumsuzdur. Hatta *xoruzlanmaq* “horozlanmak, efenlenmek” (ADİL IV, s. 334) fiili de kavgaya her zaman hazır olanların bu eyleme kalkışmalarını anlatmak için türetilmiştir.

Bu anlam dışında “elde kalan son şey, görevine son verme, sırrın ifşa olması” ile ilgili durumları anlatan deyimlerde de *xoruz* kullanılmaktadır. Atasözlerinde ise “duruma göre hareket etme” ve “değersiz” anlamlarını vermek için de bu sözcüğün kullanıldığı görülmüştür.

xoruz kimi “1. yüzü kırmızı, sağlıklı kimse için. 2. kavgacı kimse için”, ***xoruz*** ***yükləmək***, ***xoruz*** ***yük eləmək*** “varını yoğunu elinden alıp soyup soğana çevirmek”, ***xoruz*** ***qoltuğuna verilmək*** “kovulmak işten atılmak”, ***xoruzunu qoltuğuna vermək*** “işten kovmak”, ***xoruzun quyruğu görünür*** “meydana çıkıyor, sırrı ifşa oluyor” (ADİL IV, s. 333).

Evdə xoruz olur, bayırda toyuq (AA, s. 186).

Xoruzun saqqalı ağarsa da bahası on dörd şahıdı (AS, s. 225).

Xoruz sözcüğü yalnız olumsuz anlamda kullanılmamıştır. Gün doğumunda ötmesi dolayısıyla zaman kavram alanına giren deyimlerde, renkleri dolayısıyla “sağlıklı” benzetmesinde, fiziksel özellikleri dolayısıyla da “genç, çevik” gibi olumlu anlamlarla da karşımıza çıkmaktadır.

xoruz banı²³ “sabahın erken saati”, ***xoruz banına kimi (qədər)*** “sabaha kadar”, ***xoruz səsi eşitməyən (eşitməmiş)*** “kimsenin bilmediği, duymadığı, görmediği, yepyeni” (ADİL IV, s. 333), ***xoruzgöz*** “yeniyetme, genç; hareketli, çevik” (s. 334).

Xoruz olmasa, səhər açılmaz (AS, s. 224).

2.2.6.8. Keçi: 1. keçi 2. *mec.* yaramaz, hareketli çocuk için kullanılır (ADİL III, s. 32).

Eski Türk inanç sisteminde ve mitolojisinde keçi sembolü; aydınlığı, erişilmeze erişebilirliği, bereketi, zenginliği, asaleti, yüceliği, bilgeliği ve hâkimiyeti temsil etmektedir. Türk halklarının önemli ortak damgası olan keçi figürünün Türk topluluklarının yaşadıkları coğrafyalarda kayalara, anıtlara, yazıtlara, süs ve günlük kullanım eşyalarına işlendiği görülür. *Keçi*, tarih boyunca çeşitli Türk toplulukları tarafından tarıma ve yerleşik hayata elverişli olmayan topraklarda beslenme ihtiyacını karşılamak ve geçimlerini sağlamak amacıyla yetiştirilen önemli bir hayvan olmuştur (Dalkıran ve Bayrak, 2019, s. 25). Günümüzde bu hayvan adına yüklenen anlamlar, mitolojik değerinin aksine onun karakteristik özellikleri ile ilgilidir.

Azerbaycan Türkçesinde *keçi*, inatçılık özelliği ile değil “hareketlilik” özelliği ile mecaz anlam kazanmıştır. Genel olarak çocuklar için yapılan benzetmelerde *keçi kimi* “keçi gibi (hareketli)” yapısı kullanılsa da keçinin ne yapacağı belli

²³*xoruz banı*: horoz sesi, horoz ötmesi, şafak vakti

olmayan mizacından dolayı bu tip durumları anlatan deyimlerde de *keçi* sözcüğü kullanılmıştır.

keçini bostana buraxmaq “birini zarar verebileceği bir yere bırakmak” (ADİL III, s. 33).

Keçinin qoturu²⁴ *sərçəşmədən su içər* (AA, s. 253).

Necə²⁵ *bulandırıb keçi bu çayı? Keçi aşağıda, qurd yuxarıda!* B. Vahabzadə (ADİL III, s. 33).

[*Tükəzban xala Zeynəbə:*] *Sənin əlindən çal-çəpər də qalmadı. Keçi kimi, hara gəldi dırmaşırsan. Ayaq basmadığın yer yoxdur.* İ. Şıxlı (ADİL III, s. 33).

Keçinin əcali çatanda çobanın çomağına sürtünər (ADİL III, s. 33).

2.2.6.9. Leylək: (*kon.* hacıleylək) leylek (ADİL III, s. 228).

Eski Türklerden beri mitolojik bir unsur olarak *leylek* motifi görülmektedir. Eski Çin yıllıklarında Göktürklerin kurttan türeyişini anlatan bir rivayette olağanüstü özelliklere sahip olan İ-ci-Ni-su-tu'nun iki karısından biri olan – muhtemelen- yaz tanrısının kızından doğan dört çocuğundan birinin beyaz leyleğe dönüşmesi anlatılmaktadır. Bu da eskiden Türklerin leyleğin insan soylu olduğunu düşündüklerini gösterir (Ergun, 2011, s. 134). Uzun bacaklılar kategorisine giren leylek ve turna, dişi ruh ve doğurucu ananın sembolü olarak görülür. Bu kuşlar, aynı zamanda ongunluk özelliğini de taşırlar. Yani bu tür kuş sureti, bazıları için “ana”, bazıları için “kadın eş”, bazıları içinse “kız” işlevini yerine getirmiştir. En önemlisi de belli bir grubun “anası” ya da “lideri” ve “öğretmeni” olarak tasvir edilmiştir (s. 136). Günümüzde de leyleğe zarar vermek günah sayılır, onun yuvasını bozmanın uğursuzluk getireceğine inanılır, havada leylek görülürse o yıl boyu gezileceğine, otururken görülürse bir yere gidilemeyeceğine yorulur. Bütün bunlar, leyleğin –turna vb. uzun bacaklı uçabilen kuşların- geçmişten beri Türk kültüründe önemli, hatta kutsal bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Günümüzde ise Azerbaycan Türkçesinde bütün bu bakış açısı bir yana bırakılarak bir atasözünden hareketle *leylək* sözcüğüne bu hayvanın uzun gagalarını birbirine sürekli vurarak çıkardığı ses dolayısıyla “gereksiz, boş konuşan” anlamı yüklendiği görülür.

Dəmirçinin ömrü taq-taqla, leyləğin ömrü laq-laqla kəçər (ADİL III, s. 228).

2.2.6.10. Tısbəğa: kaplumbağa (ADİL IV, s. 191).

²⁴*qotur*: uyuz

²⁵*necə*: nasıl

Bu hayvanın tabiatı gereği yavaş olması ve kendini kabuğuna çekerek saklanması özellikleri dolayısıyla *tısbağa* sözcüğü, “yavaş, asosyal” anlamlarıyla benzetme ve deyim kalıpları içinde kullanılır.

tısbağa kimi başını qınına çəkmək “1. sosyal hayattan uzak durarak kendi işleriyle meşgul olmak. 2. kendi evinde oturup hiçbir yere gitmemek”, ***tısbağa qınından çıxıb, (öz) qınıni bəyənmir*** “büyüyüp yetiştiği aileyi, muhiti, yeri beğenmeyen insan için kullanılır”, ***tısbağa sürəti (yerişi, gədişi)*** “çok yavaş, çok ağır bir yürüyüş” (ADİL IV, s. 191).

Camaatı talamağa adət etmiş xainlər tısbağa kimi başını qınına çəkib dışarı çıxmağa cürət etmirdi(lər). M.S. Ordubadi (ADİL IV, s. 191)

2.2.6.11. Tutuquşu: 1. papağan. 2. *mec.* kendi fikri olmayıp başkalarının fikirlerini tekrar eden insan hakkında (ADİL IV, s. 215).

Papağan kendisine öğretileni tekrar eden bir kuş olduğundan “kendisi düşünemeyen, başkalarının fikirlerini dillendiren” insan için benzetme unsuru olarak kullanılır. Bununla birlikte ***tutuquşu kimi ötmək (danışmaq)*** “akıcı ve güzel konuşmak” olumlu anlamıyla da kullanıldığı görülür (ADİL IV, s. 215).

Teymur baxır ki, bayaqdan tutuquşu kimi danışan vəzirlər, ə'yanlar Molla Nəsrəddini görçək lal oldular (ADİL IV, s. 215).

2.2.7. Cahillik ve yobazlık anlamı yüklenen hayvan adı

Bu anlamda kullanılan tek hayvan, *yarasadır*.

2.2.7.1. Yarasa: 1. yarasa. 2. *mec.* cahil, eğitim düşmanı olan kimselerin sembolü (ADİL II, s. 497).

Görüntüsü ve karanlıkta yaşayan bir hayvan olması dolayısıyla “cahillik ve eğitim düşmanlığı” anlamı yüklenen tek hayvan adı *yarasadır*. Tanımda da görüldüğü gibi “cahil ve yobaz” insanları anlatmak için kullanılır.

Gündüz yarasaya gecədir. (AS, s. 199)

SONUÇ

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti ve *Azərbaycan Türkçesi Sözlüğü*'nde 469 hayvan adı tespit edilmiştir. Tabii bu hayvan adları içinde kuş ve kuşun alt türleri ya da balık ve balığın alt tür adları gibi tür ve alt sınıfa verilen hayvan adları da yer almaktadır. Bu adların yaklaşık 32 tanesi aynı hayvanı gösteren eş anlamlı sözcüklerdir. Bu 469 hayvan adından 61'inin (yaklaşık %13'ünün) kendi göndergesi dışında başka anlamlar için kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu tespit, hayvan adının yalnız tanımında verilen mecaz anlamına dayanarak değil, bu adın deyim ve atasözlerinde temsil ettiği anlamlar da göz önüne alınarak yapılmıştır. Olumlu anlam yüklenen hayvan adları 24 (bütün hayvan adlarına oranı yaklaşık %5), olumsuz anlam yüklenen hayvan adları da 38 (bütün hayvan

adlarına oranı yaklaşık %8) tanedir. Bazı hayvan adlarına hem olumlu hem de olumsuz anlamlar yüklendiği de görülmüştür: *qurd*, *xoruz*, *tutuquşu* gibi.

Olumlu anlam yüklenen hayvan adları şunlardır: güzellik ve estetik anlamı yüklenen hayvan adları *ceyran* “ceylan”, *durna* “turna”, *qaraqarğa* “kara karga”, *kəklik* “keklik”, *laçın* “laçın”, *maral* “geyik”, *maya* “maya, dişi deve”, *sona* “suna”, *şahmar* “iri ve zehirli bir yılan cinsi”, *tovuz* “tavuskuşu”, *tutu* “papağan”, *yaşılbaş* “erkek ördek”; cesaret ve yiğitlik anlamı yüklenenler *arşlan/ aslan*, *bəbir* “leopar”, *qoç* “koç”, *laçın* “laçın”, *şahin*, *tərlan* “yırtıcı bir kuş türü”, *şir* “aslan”; asalet ve değerli anlamı yüklenen hayvan adı *at*; yetenekleri dolayısıyla olumlu anlam yüklenenler *bülbül*, *suquşu* “genelde sulak yerlerde yaşayan bir kuş türü”, *yelbə* “çok hızlı yürüyen, küçük, göçmen kuş”; doğası/ mizacı gereği sahip olduğu özellikler dolayısıyla olumlu anlam yüklenenler *qoyun* “koyun”, *quş* “kuş”tur.

Olumsuz anlam yüklenen hayvan adları şunlardır: kabalık, zorbalık ve aptallık anlamları yüklenen hayvan adları *ayı*, *dəvə* “deve”, *donuz* “domuz”, *dovdaqquşu* “leylekgillerden yabancı bir kuş”, *eşşək* “eşek”, *qarğa* “karga”, *inək* “inek”, *kəl* “manda (erkek)”, *mal*, *öküz*; aşağılama, küçümseme, korkaklık, düşkünlük anlamları yüklenenler *cücə* “civciv”, *it / köpək / tulan* “av köpeği”, *dovşan* “tavşan”, *meymun* “maymun”, *yepələk* “av kuşunu ele alıştırırken kullanılan kuş”, *vağ* “balıkçıl bir kuş”, *yapalaq/ yəpələk* “puhu kuşu”; hainlik, sinsilik, kurnazlık, döneklik anlamı yüklenenler *əqrəb* “akrep”, *bügelemun* “bukalemun”, *kərtənkələ* “kertenkele”, *ilbiz* “salyangoz”, *tülkü* “tilki”; uğursuzluk anlamı yüklenen hayvan adı *bayquş* “baykuş”; acımasız, güçlü gaddar anlamı yüklenen hayvan adı *qurd* “kurt”; sevimsiz huyları ve durumları anlatmak için kullanılan hayvan adları *arı*, *bit*, *birə* “pire”, *çaqqal* “çakal”, *çəyirtkə* “çekirge”, *əlquşu* “ehlileştirilmiş av kuşu”, *qarışqa* “karınca”, *xoruz* “horoz”, *keçi*, *ləylək*, *tısbağa* “kaplumbağa”, *tutuquşu* “papağan”; cahillik ve yobazlık anlamında kullanılan hayvan adı da *yarasadır*.

Bir hayvan adına kendi anlamı dışında anlam yüklenmesi için o hayvanın bir şekilde dil konuşurlarının hayatında olması gerekir. Bu var olma durumu yüzyıllar önce de olabilir, yakın tarihte de. Ama o hayvan, gerçek hayatta fiilen ya da toplumsal hafıza yoluyla dil konuşurlarını etkilemelidir ki ona yeni anlamlar atfedilebilsin. Bu nedenle adlarına yeni anlamlar yüklenmiş hayvanların büyük çoğunluğu, Türk milletinin yüzlerce yıldır birlikte yaşadığı; efsane ve destanlarında, inanç dünyasında yer verdiği; kutsadığı, saygı duyduğu, korktuğu, küçümsediği veya tiksindiği hayvanlardır.

Atasözleri ve deyimlerde en işlek kullanılan hayvan adlarının eskiden beri Türklerin yaşadıkları coğrafyalarda en yakınında bulunan, sevdiği ya da

korktuğu hayvanların adları olduğu tespit edilmiştir. Dile sonradan girmiş, alıntı hayvan adlarının deyim ve atasözlerinde kullanılmadığı ve sözlüklerde -genel olarak- gerçek anlamıyla yer aldığı görülmektedir.

Hayvan adlarına anlam yüklenmesinde adın göndergesinin dış görünüşü ve mizacı oldukça önemlidir. Büyük ve yırtıcı hayvanlara daha ziyade “güçlü, cesur, mert, zalim, gaddar vs.” anlamları yüklenirken sürüngen türü hayvanlara “sinsi, hain, kalles vs.” gibi anlamlar yüklenmektedir. Görüntüsü estetik olan hayvanlar güzelliğin sembolü gibi kullanılırken otçul hayvanlar cüssesine göre sakinliği, kabalığı ya da aptallığı temsilen kullanılmıştır. Görüntü ya da mizacının yanı sıra o hayvanın dil konuşurlarının sosyal ve kültürel hayatındaki yerinin hayvan adlarına yüklenen anlamlarda etkili olduğu görülmüştür. Görüntü ve özellikleri benzer hayvanlara -mesela *aslan* ve *qurd*- farklı anlamlar yüklenmesi ise bu hayvanların dil konuşurunun gerçek yaşam alanındaki durumuyla sıkı sıkıya bağlıdır. Mesela *qurd*, eski Türk inanç sisteminde, efsane ve destanlarda her ne kadar kutsal ve özel bir yere sahipse de sıra anlam yüklemeye geldiğinde bu hayvan, halkın sürülerine saldıran, zarar veren, güçlü ve zalim bir hayvan olması yönüyle öne çıkmaktadır. Gerçek hayatta sık karşılaşmadığı ve yalnız güçlü bir yazılı veya sözlü edebiyat motifi olması yönüyle görünen *aslan* ise olumlu anlam yüklenen bir hayvan adı olarak karşımıza çıkar. Yani, anlamlandırmada gerçeklik ve yaşanmışlık mitolojik değerın önüne geçmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde “kurnazlık, hilekârlık, uğursuzluk, gizlice iş çevirmek, hainlik, acizlik, yavaşlık, kötü huyluluk, kavgacılık, fakirlik, kabalık, bönlük, ahmaklık” gibi özelliklerin ifadesinde daha çok hayvan adlarına gönderme yaparak ya da hayvan adlarıyla üretilmiş deyim ve atasözlerini kullanarak sözün güçlendirildiği görülmüştür.

Olumlu anlamda kullanılan hayvan adlarının olumsuz anlam yüklenenlere göre daha az olması dikkat çekicidir. Olumlu anlam için kullanılan hayvan adları, daha ziyade “cesaret, yiğitlik, mertlik” gibi karakter özelliklerine gönderme yapmakta, diğer bir kısmı ise güzelliği tarif için kullanılmaktadır.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki hayvan adlarının yapı ve anlam bakımından -birkaçı hariç- hemen hemen aynı olduğu söylenebilir. Farklılıklara -az da olsa- bu sözcüklerin deyim ve atasözlerindeki kullanımlarında rastlanmaktadır.

Kısaltmalar:

ağz.: ağızlarda

bk.: bakınız

hlk.: halk ağzında

kon.: konuşma dilinde

mec.: mecaz

Eser Kısaltmaları

AA: Azerbaycan Atasözleri

ADS:Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü

ADİL I-II-III-IV: Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti

AS: Atalar Sözləri

ATS I-II: Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

KAYNAKÇA

- 📖 Yağubqızı, M. vd. (2013). Atalar Sözləri. Abbaslı, İ (Ed.). Bakı: Nurlan.
- 📖 Abik, A. D. (2009). Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları. TUBA /JTS, 33(1), 1-32.
- 📖 Aksan, D. (2015). Türkçenin Sözvarlığı. İstanbul: Bilgi.
- 📖 -----. (2000). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: TDK.
- 📖 Altaylı, S. (2005). Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü. Ankara: Prestij.
- 📖 -----. (2018). Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II. Ankara: TDK.
- 📖 Besli, E. (2010). Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- 📖 Bogenbayev, N. & Calmırza, A. (2014). Eski Türk Dünya Görüşündeki “Kut” Ve “Karga” Kavramları. Millî Folklor, 26(103) , 69-79.
- 📖 Bozkaplan, Ş. A. (2007). Kutadgu Bilig’deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2 (4), 1110-1118.
- 📖 Büyükkol, S. & Öztütüncü, S. (2021). Türk Mitolojisindeki Karga / Kuzgun İmgesinin Çağdaş Türk Resim Sanatına Yansımaları. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 14 (33) , 131-145.
- 📖 Çatalbaş, R. (2011). Türklere Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi. Turan-Sam, 3 (12), 49-60.
- 📖 Çoruhlu, Y. (2000). Türk Mitolojisinin Anahatları. İstanbul: Kabalıcı.

- 📖 Dalkıran, A. & Bayrak, T. (2019). Türk Kültüründe Keçinin Yeri ve Mehmet Başbuğ Resimlerindeki Yansımaları. Tarihın Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 22, 25-35.
- 📖 Doğan, L. (2001). Türk Kültüründe Hayvan ve Hayvan İsimleri. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 12, 615-659.
- 📖 Elçin, Ş. (2003). Türk Halk Edebiyatında Turna Motifi. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, 0 (28), 43-56.
- 📖 Ergun, P. (2011). Bebekleri Dünyaya Leyleklerin Getirdiğine Dair İnancın Türk Mitolojisindeki Kökleri Üzerine. Millî Folklor, 23(89), 133-146.
- 📖 Gül, M. (2015). Dîvânü Lugâti't Türk'teki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme. İdil, 4 (15), 1-24.
- 📖 Gümüşatam, G. (2011). Kavram Alanları Açısından Kıbrıs Türklerince Hayvanlara Verilen Adlar. Diyalektolog, 3 (Kış), 11-32.
- 📖 Günay, D. (2007). Sözcükbilime Giriş. İstanbul: Multilingual.
- 📖 Havlioğlu, D. Z. (2014). Şahmaran bir Anadolu Efsanesi. Emine Gürsoy-Naskali (Ed.), Yılan Kitabı içinde (s.345- 355). İstanbul: Kitabevi.
- 📖 Kafesoğlu, İ. (1996). Türk Millî Kültürü. 14. bs. İstanbul: Boğaziçi.
- 📖 Karakuş, İ. (1997). Türkçe Ad Bilim (Onomastik)'de Hayvan Adları. Erdem, 9 (27), 1143-1151.
- 📖 Kılıç, S. & Albayrak, A. (2012). İslamiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. 7 (2), 707-716.
- 📖 Komisyon, Orucov, Ə. Ə. (1963). Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti I, Bakı: Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası Nəşriyyatı.
- 📖 ----- (1980). Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti II, Bakı: Elm.
- 📖 ----- (1983). Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti III, Bakı: Elm.
- 📖 ----- (1987). Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti IV, Bakı: Elm.
- 📖 Köse, S. (2019). Türk Kültüründe Baykuş. Kültür Araştırmaları Dergisi, 1 (3), 288-301.
- 📖 Kuyma, E. (2018). Senglâh'ta Renk Adları ile Kullanılan Hayvan Adları. Turkish Studies, 13 (15), 305-321
- 📖 Mert, O. (2007). Kazak Türkçesi'nde Hayvan Adlarıyla Kurulan Atasözleri. S. Şimşir&B. Aydoğan (Ed.), Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu 21-23 Mayıs 2007 kitabı içinde (s. 297-312). Almatı.
- 📖 Musaoğlu, M. & Gümüş, M. (1995). Azerbaycan Atasözleri. Ankara: Engin.
- 📖 Ögel B. (1993). Türk Mitolojisi I. 2. bs. Ankara: TTK.
- 📖 ----- (1995) Türk Mitolojisi II. Ankara: TTK.
- 📖 ----- (2000). Türk Kültür Tarihine Giriş I. 4. bs., Ankara: Kültür Bakanlığı.

- 📖 -----. (2001a). Türk Kültürünün Gelişme Çağları II. İstanbul: MEB.
- 📖 -----. (2001b). Türk Mitolojisi I. İstanbul: MEB.
- 📖 Öz, A. (2000). Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 9, 114-159.
- 📖 Özbaş, M. (2010). Kurtarıcı Kargadan Burnu Pislikten Çıkmayan Kargaya: Türk Halk Anlatılarında Karganın Dönüşümü. Millî Folklor, 22 (88), 57-65.
- 📖 Rasonyi, L. (1971). Tarihte Türklük. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- 📖 Sağlık-Şahin, S. (2009). Türkmen Türkçesinde Hayvan Adlarının Olumsuz Anlamda Kullanımları Üzerine. E. Gürsoy-Naskali & H. Oytun-Altun (Ed.), Türk kültüründe Hakaret. Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, 1 (2/1), 16-27.
- 📖 Sayın-Alsan, Ş. & Akın, S. (2020). Türk Kültür ve Sanatında Geyik Sembolizmi. Ulakbilge, 45, 215-226.
- 📖 Sili, T (1997). Atayurttan Anayurda Deve Folkloru. Bilig, 4 (Kış).
- 📖 Şahin, G. (2019). Türk Dünyasında Domuz (Sus Scrofa Domesticus) Yetiştiriciliği ve Türk Kültüründe Domuz. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, 5 (9), 104-122.
- 📖 Tokyürek, H. (2013). Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları. TÜBAR, XXXIII (Bahar), 221-281
- 📖 Vardar, B.; Güz, N.; Huber, E.; Senemoğlu, O. V. & Öztokat, E. (2018). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İzmir: ABC.

Elektronik Kaynakça

- 📖 Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti <https://obastan.com/qar%C4%9Fa/23777/?l=az> (Erişim Tarihi: 21.12.2021)
- 📖 Konur, E. (2016). Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki Hayvan İsimleri Üzerine Bir İnceleme, <https://edebiyatvesanatakademisi.com/Icerik.aspx?a=/e/YORUMLAR/Makale/T%c3%9cRK%c4%b0YE-T%c3%9cRK%c3%87ES%c4%b0> (Erişim Tarihi: 10.03.2021)
- 📖 TDK <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 23.10.2021)